

XIV.

**Eksploatacija
jugoslavenkog gospodarstva
od strane sila Osovine: 1. dio**

JUGOSLAVENSKA VANJSKA TRGOVINA PRIJE RATA

Dominantan položaj Njemačke

Uoči napada u travnju 1941. godine, Njemačka je u potpunosti dominirala jugoslavenskim gospodarstvom. U pogledu vanjske trgovine Jugoslavija je uvelike ovisila o Njemačkoj koja je kupovala njene izvozne proizvode i opskrbljivala ju uvoznim proizvodima. Takva se trgovinska shema razvila nakon što je Hitler došao na vlast, a djelomično je bila i posljedica smanjenja trgovine s Italijom nakon što joj je Društvo naroda nametnulo gospodarske sankcije zbog talijanskoga napada na Etiopiju 1935. godine. U razdoblju između 1931. i 1935. godine, na Njemačku je u prosjeku otpadalo 14,1% jugoslavenskog izvoza i 16% jugoslavenskog uvoza; u razdoblju od 1936. do 1939. godine, vrijednosti su se redom povećale na 28,3% i 34,8%.¹ Nakon *Anschlusa* (aneksije) Austrije 1938. godine, komada nja Čehoslovačke i uključenja Protektorata Češke i Moravske u Treći Reich u ožujku 1939, udio Njemačke, kao trgovinskog partnera Jugoslavije, još više je porastao.

U razdoblju između 1. rujna 1939. godine kada je Njemačka napala Poljsku, i 6. travnja 1941. godine kada je napala Jugoslaviju, jugoslavenska gospodarstva ovisnost o silama Osovine – naročito Njemačkoj, još se više povećala. Zbog te ovisnosti, ogromnih poteškoća pri uvozu bitnih industrijskih proizvoda, ratne opreme, nafte i ključnih sirovina poput koksa i nekih vrsta tekstila, gospodarske zbrke unutar same zemlje i financijskih poteškoća uzrokovanih uvelike povećanim izdacima za nacionalnu obranu te straha od rata i njegovih posljedica po zemlju, jugoslavensko gospodarstvo je došlo do kritične točke puno prije napada u travnju 1941. godine.

Jugoslavenski izvoz u Njemačku prije 1939, a naročito između rujna 1939. i travnja 1941, uključivao je hranu (žito, žive životinje, posebice svinje, svinjsku mast, meso, perad i jaja), obojene metale i rudače (posebice bakar, bakrenu rudu, antimon, boksit i olovo) te sirovine poput konoplje, tvrdog drva i građevnog drva. Jugoslavija je iz Njemačke većinom uvozila raznovrsne strojeve, alate, električne naprave, koks, kemikalije i farmaceutske proizvode.

Nakon što je buknuo rat, uvozili su se i tekstil i tekstilne sirovine. Jugoslavija je počela i sve potrebne naftne proizvode uvoziti iz Rumunjske koja je u studenom 1940. godine ušla u Trojni pakt, dakle, bila je uključena u njemačku interesnu sferu. Jugoslavija je uvozila gotovo svu ratnu opremu, izuzevši puške i mitraljeze. Većina je dolazila iz tvornice Škoda u Čehoslovačkoj koja je nakon ožujka 1939. godine došla pod njemačku kontrolu, no nešto je uvozila i iz Francuske, Belgije, Velike Britanije, Njemačke i Italije. Međutim, postalo je jako teško uvoziti, a nakon što su Francuska i Belgija kapitulirale sredinom 1940. godine, potpuno je prestao uvoz oružja iz tih zemalja.

Između 1921. i 1935. godine Italija je bila ili najvažniji ili drugi po važnosti vanjskotrgovinski partner Jugoslavije. Između 1931. i 1935. godine talijanski udio u vanjskoj trgovini Jugoslavije bio je, u prosjeku, 21,4% izvoza te 12,9% uvoza. Međutim, nakon što je u listopadu 1935. Društvo naroda nametnulo sankcije Italiji trgovina između dviju zemalja drastično se smanjila. Između 1936. i 1939. talijanski udio u vanjskoj trgovini Jugoslavije u prosjeku je godišnje predstavljao 7,4% izvoza i 7,8% uvoza.

Osim što je Njemačka imala dominaciju nad vanjskom trgovinom Jugoslavije, pripajanjem Austrije 1938. godine i stvaranjem protektorata Češke i Moravske 1939. godine, te pobjedom nad Francuskom, Belgijom i Nizozemskom polovicom 1940, Njemačka je dobila stvarnu kontrolu, ako ne i prava, nad gotovo polovicom svih industrijskih i rudarskih poduzeća u Jugoslaviji koja su bila u stranom vlasništvu (kako je procijenjeno prema vrijednosti dio-ničkog kapitala u 1937. godini). Nadalje, Njemačka je dobila kontrolu nad nekoliko jugoslavenskih komercijalnih banaka u kojima su austrijske i čehoslovačke banke imale velike kamate te je pomoću njih kontrolirala ili imala pretežan utjecaj nad upravljanjem važnim industrijskim, rudarskim i trgovinskim poduzećima. Na taj način Njemačka je jačala svoj utjecaj na gospodarstvo zemlje. No, nakon početka rata u Europi, jugoslavenska vlada je uvela izravnu kontrolu uvoza i izvoza, cijena, alociranja rijetkih materijala i kredita, što je vrijedilo i za domaća poduzeća i za poduzeća u stranom vlasništvu.

Talijanska ulaganja u jugoslavensku industriju i rudarstvo, prema dio-ničkom kapitalu 1937. godine, činila su 9,5% ukupnih stranih ulaganja, otprilike 15% manje nego tadašnja ukupna njemačka, austrijska i čehoslovačka ulaganja. Italija je najviše ulagala u drvnu industriju, a manje u rudarsku i cementnu; još je ulagala u bankarstvo i naročito u osiguranje.² No, u razdoblju između 1937. godine i travnja 1941, Italija nije dobila nikakvu dodatnu kontrolu nad stranim ulaganjima te je i u tom smislu u trenutku napada u travnju 1941. bila u puno lošijem položaju nego Njemačka.

U drugoj polovici tridesetih godina 20. stoljeća Njemačka je osiguravala i većinu strojeva i opreme za potrebe jugoslavenske privrede, posebice onih za moderniziranje i širenje metalurgijske industrije. Također je posjedovala

mnoge patente i licence koji su se koristili u Jugoslaviji. Dobar dio jugoslavenskih tvrtki sudjelovao je u lokalnim, a neke i u međunarodnim kartelima, od kojih su mnogi, naročito oni međunarodni, bili pod izravnim ili neizravnim utjecajem Njemačke. Talijanski utjecaj u Jugoslaviji – prije travnja 1941 – u tom je pogledu bio zanemariv.

Njemačka je vlada također na vrijeme sakupila detaljne informacije o strukturi i načinu funkcioniranja jugoslavenskog gospodarstva. Upotrijebila je svoj vlastiti državni aparat za istraživanje i obavještajnu službu kao i akademske ustanove poput *Weltwirtschaftliches Instituta* u Kielu i *Reichsinstituta für Ausländische und Koloniale Forstwirtschaft*, koji su pripremili povjerljive spise o različitim granama jugoslavenskoga gospodarstva. I poslovna udruženja, kao što je *Mittleuropäischer Wirtschaftstag*, pripremila su izvještaje, kao i privatna poduzeća poput *Stickstoff-Syndikata* i posebice *I. G. Farbenindustrie*. Bečki *Südostereuropa-Gesellschaft*, organizacija koju je 1940. godine utemeljio Walther Funk, Reichov ministar narodnog gospodarstva, pripremila je studije i izradila planove njemačke gospodarske kontrole i iskorištavanja jugoistočne Europe.³ Iako je njemačko-jugoslavenska komisija, koja je u drugoj polovici tridesetih godina 20. stoljeća nadgledala njemačko-jugoslavensku trgovinu i sporazume o plaćanju, opravdano koristila neke od informacija dobivene tim putem, općenito gledajući, one su samo punile riznicu činjenica i brojčanih podataka koja bi osigurala glatko preuzimanje jugoslavenskog gospodarstva, ako se dogodi da Jugoslavije dođe pod njemačku kontrolu. Koliko sam mogao zaključiti, Italija nije prikupljala nikakve slične podatke o jugoslavenskom gospodarstvu.

Na kraju krajeva, značajna njemačka manjina (folksdojčeri) u Jugoslaviji od pola milijuna ljudi, u rukama je držala kontrolu nad velikim dijelom proizvodnje hrane i poljoprivrednim sirovinama u ključnim područjima zemlje – onima (Banat, Bačka, Srijem i Slavonija) koja su imala poljoprivredni višak, te je posjedovala neka industrijska poduzeća i drvene resurse u Slavoniji. Već od sredine tridesetih, folksdojčeri su u svakom pogledu bili pod njemačkim utjecajem. Kasnije, od 1939. godine, oni su bili vješto korišteni kao sredstvo za promicanje njemačkih interesa prije napada, te su služili kao peta kolona kada je došlo do Travanjskog rata. Nakon osvajanja i komadanja zemlje, Nijemci su ih koristili za pružanje pomoći u upravljanju zemljom, gušenje otpora i eksploataciji gospodarstva. Suprotno tomu, neznatan broj Talijana iz područja Dalmacije koje je bilo anektirano Italiji, nije imalo nikakvu ni političku ni gospodarsku moć.

Stoga, čak i ako se zanemari golema njemačka politička i vojna moć, značajni čimbenici kao što su nemilosrdnost i odlučnost, Njemačkoj su osigurali golemi dio gospodarskih resursa u Jugoslaviji, ostavljajući Italiji tek neznatan dio.

Izvoz obojenih metala u razdoblju od rujna 1939. do ožujka 1941. godine

Važna komponenta jugoslavenske vanjske trgovine od 1. rujna 1939. godine do Travanjskog rata 1941. bila je proizvodnja i izvoz strateških obojenih metala i minerala. U razdoblju između dva rata, iskorištavanje tih resursa je gotovo u potpunosti bilo u rukama stranih ulagača. Francuzi su bili isključivi vlasnici tvrtke *Mines de Bor* u sjeveroistočnoj Srbiji, vodećeg rudarskog poduzeća u Jugoslaviji i jednog od najvećih proizvođača bakra u Europi. Britanci su imali gotovo isključivu kontrolu nad proizvodnjom olova i cinka putem tvrtke Rudnici Trepča d.o.o. te su imali najveći udio u proizvodnji rude kroma i antimona, iako je dio njemačkoga, talijanskoga i švicarskoga kapitala bio također uložen u tvrtke koje su iskorištavale navedene rude na višem stupnju prerade. Vlasništvo nad rudnicima boksita i ugljena bilo je raspodijeljeno među ulagačima iz nekoliko zemalja. Ali je Njemačka najviše koristila jugoslavenske rude i metale: 1938. godine preuzela je čitavu proizvedenu količinu od 379.741 tone boksita namijenjenog izvozu, 84.385 tona (22,5%) od 379.741 tone rude željeza namijenjene izvozu; 14.900 tona (64,5%) od 374.210 tona rude i koncentrata kroma namijenjenih izvozu, te 6.628 tona (21%) od 31.523 tone blister-bakra namijenjenog izvozu. Njemačka je, dakle, općenito gledajući, imala koristi od modernizacije i naglog povećanja proizvodnje obojenih metala i minerala u Jugoslaviji i objeručke je prihvatila veći izvor zaliha koji u ratu nije mogao biti zaustavljen.⁴

Obznanjivanjem neprijateljstva 1. rujna 1939. godine, Jugoslavija se našla između Njemačke i u manjoj mjeri Italije na jednoj strani, i Velike Britanije i Francuske na drugoj, po pitanju alociranja izvoza ovih metala. I Njemačka i Francuska su željele povećati uvoz bakra, kroma, rude kroma, antimona, olova i cinka, a Njemačka, uz to, i boksita i time ih uskratiti protivničkoj strani. Italija, Rumunjska i Mađarska su isto tako bile zainteresirane za manje količine jugoslavenskih obojenih metala i minerala. Dok su ove zemlje pokušavale nagovoriti ili zastrašiti jugoslavensku vladu da djeluje, Jugoslavija je pokušavala upotrijebiti izvoz metala i minerala u pregovorima kako bi sebi osigurala uvoz oružja, streljiva, vojnih zrakoplova, avionskog benzina i drugih naftnih proizvoda, koksa i tekstilnih sirovina te polugotovih proizvoda. Za razliku od ranijih godina kada su i Jugoslavija i njeni strani trgovinski partneri prvenstveno htjeli dobiti odgovarajuću – manju i dobru cijenu za svoje izvoze, sada je glavni problem bio naći i osigurati uvoz zadovoljavajući na taj način nove prioritete.

Pokušavajući ostvariti taj cilj, jugoslavenska je vlada 24. listopada 1939. donijela odredbu kojom je proizvodnju i alociranje svih obojenih metala i minerala stavila pod kontrolu međuministarskog Odbora za rude i metale Ministarstva vojske i mornarice, koji je propise vezane za to područje izdavao u suradnji s Ministarstvom trgovine i industrije te Ministarstvom šuma i rud-

nika.⁵ U narednih nekoliko mjeseci, Jugoslavija je revidirala postojeće ugovore o trgovini i plaćanju ili je, u nekim slučajevima, zaključila nove ugovore s mnogim svojim stranim trgovinskim partnerima kojima su točno definirane posebne izvozne kvote, datumi dostave i cijene različitih obojenih metala u zamjenu za jamstvo prijeko potrebne vojne robe i određenih ključnih sirovin, uključujući koks i određena vlakna. Kada je te ugovore trebalo provesti u praksu, bili su potrebni kompromisi, jer je bilo poteškoća s proizvodnjom, transportom, cijenama, datumima dostave itd., te je svako malo trebalo revidirati detalje. Iako su unutar njemačkoga područja djelovanja, neke izvozne kvote prebačene s jedne na drugu zemlju, Njemačka je dobila najveći dio obojenih metala i ruda namijenjenih za izvoz. Ne samo da je bila važan prijeratni kupac tih proizvoda, imala postojeće ugovore s Jugoslavijom kada je izbio rat i bila spremna prodavati proizvode koje je Jugoslavija željela, već je uz to i vršila najveći gospodarski i politički pritisak na Jugoslaviju.⁶

Pripajanjem Austrije i Čehoslovačke, Njemačka je postala glavni kupac jugoslavenskih izvoznih proizvoda i glavni izvoznik robe u Jugoslaviju. Dakle, držala je jugoslavensko gospodarstvo u svojim rukama i prije Travanjskog rata 1941. godine. Nakon kapitulacije Francuske, Njemačka je do kraja 1940. kupila oko 80% dionica velike *Compagnie française des mines de Bor*, koja je godišnje proizvodila oko 40.000 tona blister-bakra i male količine elektrolitičkog bakra te brojne nusproizvode i male količine zlata. Preuzimanje je bilo u skladu s tajnom direktivom koju je 2. kolovoza 1940. izdao njemački maršal Hermann Göring. U svojstvu glavnog provoditelja Četverogodišnjeg plana, Göring je poticao državu da i tijekom rata nastavi kontrolirati ili čak preuzimati kontrolu nad važnim poduzećima u okupiranim zemljama te da poduzme sve potrebne mjere kako bi se spriječile promjene u vlasništvu čija je namjera bila onemogućiti tu kontrolu.⁷

Francuska vlada je uspjela blokirati prvi njemački pokušaj preuzimanja rudnika u Boru, no drugi je ugovor o kupnji iz 6. studenoga 1940. godine, potpisan na promptnu naredbu zamjenika francuskoga premijera, Pierrea Navala i uz protivljenje francuskoga Ministarstva financija. Za dionice koje je posjedovala *Banque Mirabaud et Comagnie* iz Pariza – 76% od svih dionica – njemačka je vlada po dionici platila 3500 francuskih franaka. Nekoliko dionica je kupila i na otvorenom tržištu. Do 31. prosinca 1942. godine, Nijemci su od ukupnih 600.000 dionica tvrtke Borski rudnici kupili 490.685 dionica za 86.693.810 njemačkih maraka ili otprilike 1,730.000.000 francuskih franaka. Njemačka vlada je dionice platila novcem koji joj je Francuska dugovala za troškove okupacije te je ta visoka svota bila beznačajna u odnosu na te troškove. Primjerice, od lipnja 1940. do 11. svibnja 1941, dnevni troškovi okupacije iznosili su 400 milijuna francuskih franaka (20 milijuna njemačkih maraka), a kasnije su smanjeni na 300 milijuna franaka.⁸

U slučaju balkanskih država, Njemačka je smatrala da je bolje da novokupljene tvrtke budu u većinskom ili potpunom vlasništvu privatnih njemačkih poduzeća, a ne u vlasništvu same države.⁹ Konzorcij koji je trebao preuzeti tvrtku Borski rudnici sastojao se od tri velike njemačke rudarske tvrtke. Iako je trošak njemačke vlade za imovinu Borskih rudnika, uključujući kamate, iznosio približno 100 milijuna njemačkih maraka, nakon niza ispitivanja njenog proizvodnog potencijala – koje su proveli predstavnici konzorcija i njemačke vlade – dogovoreno je da će konzorcij vladi platiti samo 60 milijuna njemačkih maraka, te da će u klauzulama ugovora biti naglašena mogućnost povećavanja vladinog udjela u podjeli dobiti, ovisno o razini dobiti. Prema dopisu koje je 5. studenoga 1943. godine, član konzorcija uputio Ministarstvu narodnog gospodarstva Reicha, vlada je za kupnju imovine tvrtke Borski rudnici (dionice, provizije, kamate) ukupno potrošila 97,056.318 njemačkih maraka, a konzorcij je platio 50,694.060 njemačkih maraka, te ta razlika od 46,362.258 njemačkih maraka predstavlja iznos subvencije Reicha.¹⁰ Čini se da se ove brojke do kraja rata nisu zamjetno mijenjale. Franz Nuehausen, glavni njemački pregovarač pri kupnji tvrtke Borski rudnici, postao je predsjednik upravnog odbora novog poduzeća, *Bor Kupferbergwerke und Hütten A. G.* u Beogradu sa službenim sjedištem u Strasbourgu, u pokrajini Alsace. To je bio isti onaj Neuhausen koji je nakon komadanja i okupacije Jugoslavije postao opunomoćeni poslanik za gospodarska pitanja u Srbiji.

NJEMCI KONTROLIRAJU GOSPODARSTVO

Prvi korak Njemačke u preuzimanju kontrole nad gospodarstvom osvojene zemlje sastojao se u zapljeni svih zaliha vojnog materijala, hrane, goriva, teglećih životinja i čitavog preostalog inventara koji se nalazio u posjedu vlade i vojske okupirane zemlje i koji bi njen vojni stroj odmah mogao upotrijebiti. Isto se dogodilo i u slučaju Jugoslavije. Sukladno uvjetima primirja postignutog 17. travnja 1941. godine, sile Osovine, a naročito Njemačka, preuzele su svu imovinu poražene jugoslavenske vojske, uključujući 4 milijarde dinara u gotovini koje su se nalazile u riznici jugoslavenskih oružanih snaga (oko 2 milijarde u Srbiji i 2 milijarde u NDH). Nijemci su, također, odmah poduzeli korake kako bi preuzeli kontrolu nad upotrebljivim sirovinama u gospodarstvu, slijedeći naputke koje je 29. ožujka 1941. izdao feldmaršal Keitel kao provedbu Direktive 25. Ta zapljena je označila prvu fazu gospodarske eksploatacije. Manje suptilno, no jednako učinkovito bilo je potpuno pljačkanje mnogih prodavaonica – koje je uslijedilo odmah nakon ulaska njemačkih jedinica u zemlju, a potom njemačko osoblje masovno kupuje robu u jugoslavenskim prodavaonicama uz korištenje okupacijske valute.¹¹

Drugi korak, kao dio uobičajene prakse, sastojao se u tome da proizvodna postrojenja zemlje rade za Nijemce i dijelom za druge snage koje su pripojile dio jugoslavenskoga teritorija. Njemačka je imala apsolutna prava eksploatacije samo u sjevernom dijelu Slovenije, u Srbiji i u Banatu, ali je i na drugim područjima preuzela kontrolu nad svim postrojenjima ratne proizvodnje. Veća su ograničenja postojala u eksploataciji dobara na onim dijelovima jugoslavenskoga teritorija koji su pripojile druge države ili koji su potpadali pod marionetsku državu NDH ali je uspjela, putem posebnih dogovora sa svojim partnerima, osigurati proizvodnju svih materijala potrebnih za svoj vojni stroj. U Srbiji su Nijemci prvotno namještali upravljati svim pogonima za proizvodnju ili sastavljanje oružja, streljiva i zrakoplova, no kasnije su ih rastavili i odnijeli sa sobom (vidi dolje).

Treći korak bio je preuzimanje kontrole, bilo izravnim ili neizravnim putem, nad svim osnovnim prijevoznim sredstvima. Njemačke vojne potrebe su podrazumijevale kontrolu nad svim željeznicama sjeverno od njemačko-

-talijanske demarkacijske linije te nad vodenim putem rijeke Dunav za kretanje jedinica i vojnih zaliha, nad prijevozom naftnih proizvoda iz Rumunjske i sirovina iz Jugoslavije i drugih dijelova jugoistočne Europe u Njemačku, te nad prijevozom zaliha iz Njemačke i drugih krajeva u Jugoslaviju kako bi gospodarstvo zemlje nastavilo funkcionirati.

Četvrti korak sastojao se u preuzimanju kontrole nad svim rudarskim i industrijskim poduzećima te važnim tvrtkama s financijskog područja, kao što su velike banke i osiguravajuće tvrtke. Neke od njih su već djelomično ili potpuno bile pod kontrolom njemačkih i manjim dijelom talijanskih tvrtki. Druge su, pak, zaplijenjene i priključene postojećim njemačkim industrijskim koncernima i bankarskim organizacijama, koje su njihovu proizvodnju i usluge s lakoćom integrirale u ratno gospodarstvo.

Osvajanjem drugih država u Europi, Njemačka je već za sebe bila osvojila kontrolni ili barem veliki udio u mnogim tvrtkama u Jugoslaviji koje su bile u stranom vlasništvu. Osvojivši Jugoslaviju, automatski je dobila i kontrolu nad velikim dijelom proizvodnih pogona i bankovnih organizacija, te nad državnim željeznicama i većinom riječnog prometa. Tako je samo mali broj poduzeća ostao u vlasništvu britanskih i američkih tvrtki. One zaplijenjene, došle su pod upravu njemačkih komesara.¹²

Mnogi njemački koncerni koji su preuzeli kontrolu nad jugoslavenskim poduzećima i postrojenjima bili su posebne nacističke tvorevine: *Hermann Göring Werke*, *Kontinentale Oel*, *Hansa Leichtmetalle* i *Südost Montan*. No, brojni već dobro poznati njemački koncerni i banke imali su, također, koristi od osvajanja i uništenja zemlje u gospodarskom smislu, među kojima su *I. G. Farbenindustrie*, *Mannesmanngesellschaft*, *Preussische Bergwerke und Hütten A. G. (Preussag)*, *Mansfeld Kupfer A. G.*, *Vereinigte Aluminium Werke A. G.*, *Friedrich Krupp A. G.*, *Deutsche Bank* i *Dresdner Bank*.¹³ Iz pisma koje je *Abwehr*, glavna njemačka vojna obavještajna služba 6. lipnja 1941. godine poslala *Military Economic and Armaments Office* (Vojnom uredu za gospodarstvo i naoružanje), vidi se da je *Hermann Göring Werke* planirao preuzeti sve arsenale u Srbiji i dva u Bosni, te nekohko metalurgijskih tvornica i rudarskih poduzeća u Srbiji i NDH te čak neke u dijelu Dalmacije koji je anektirala Italija.¹⁴ Međutim, taj plan nije proveden u praksi, navodno zbog odluke donezene mjesec dana kasnije da se isprazni većina arsenala u Srbiji, kao i dvije gotovo završene tvornice blizu Sarajeva koje su proizvodile ratni materijal.

U Srbiji

Za pokretanje i provedbu gospodarske i financijske kontrole te za upravljanje gospodarskom eksploatacijom okupirane Srbije, Nijemci su u Franzu Neu-

hausenu vidjeli gospodarskog diktatora. Na početku je službeno imenovan opunomoćenim generalom za gospodarska pitanja u Srbiji, no postepeno je dobivao dodatne funkcije i naslove – bio je opunomoćenik za Četverogodišnji plan u Srbiji, opunomoćenik za proizvodnju metalnih ruda u jugoistočnoj Europi te opunomoćenik za radnu snagu u Srbiji. U listopadu 1943. godine, kada su Nijemci pojednostavnili svoju vojnu upravu u Srbiji, on je postao i zapovjednik vojne uprave, a njegov bivši ured je nastavio djelovati pri Ministarstvu gospodarstva.¹⁵ Neuhausen je bio aktivan i kao predsjednik upravnog odbora tvrtke Bor i predsjednik *Bankverein für Serbien* te nekoliko drugih važnih tvrtki. Imenovao je i komesare za razna gospodarska i financijska poduzeća u Srbiji koji su bili odgovorni izravno njemu. Tako je, primjerice, putem jednog od tih komesara u potpunosti kontrolirao Srpsku narodnu banku (središnju banku). Ukratko rečeno, imao je potpunu kontrolu nad srpskim gospodarstvom i državnim financijama te ih je kontrolirao imajući samo jedno na umu: povećati, što više, doprinos Srbije njemačkim ratnim naporima.

Za predstražu Ureda vrhovnog zapovjedništva za ratno gospodarstvo i naoružanje (*Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt*) Nijemci su u travnju 1941. organizirali Vojni gospodarski stožer za Srbiju sa sjedištem u Beogradu koji je u lipnju 1941. godine, pretvoren u Vojni gospodarski stožer za jugoistočnu Europu s područnim uredima u Zagrebu, Solunu, Ateni, Sofiji i Bukureštu. Funkcija podružnih stožera bila je što više iskoristiti gospodarske resurse i industrijski kapacitet svakog područja za potrebe njemačkih snaga koje su se nalazile na tom području, ili, pak, za izvoz u Njemačku. To je podrazumijevalo organiziranje radionica za popravak opreme; provjeravanje, čuvanje i izvještavanje o zalihama sirovina i polugotovih proizvoda; utvrđivanje svih poduzeća prikladnih za proizvodnju oružja i drugih proizvoda za njemačke vojne potrebe, te određivanje koja su prijevozna sredstva potrebna njemačkim snagama. U Srbiji je stožer radio u suradnji s Neuhausenom, opunomoćenikom za gospodarska pitanja.¹⁶

U jugoslavenskom Banatu, Nijemci su lokalnim folksdojčerima povjerili upravljanje područjem i njegovo uključivanje u njemačko ratno gospodarstvo, zadatak koji su oni obavili na veliko zadovoljstvo Reicha. Banatski folksdojčeri su najveći doprinos dali u vidu ljudske snage za rad i za borbu, kao što je opisano u 5. poglavlju, te u obliku poljoprivrednih viškova o čemu će biti riječi u sljedećem poglavlju.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

U NDH, koju su Nijemci službeno smatrali suverenom državom, njemačka kontrola nad gospodarstvom nije mogla biti organizirana na isti način kao

u okupiranoj Srbiji, niti je bila tako velika i sveobuhvatna. Među prvim sporazumima sklopljenima između Njemačke i NDH – kojim se definira položaj Njemačke u gospodarstvu NDH – bio je Tajni Protokol od 16. svibnja 1941. godine (takozvani *Clodiusov sporazum*). Njime je utemeljen mješoviti vladin odbor čija je zadaća bila regulirati odnose između dviju zemalja u skladu sa sljedećim načelima.

1. U kontekstu posebnih gospodarskih interesa Njemačke na teritoriju bivše Jugoslavije, dogovoreno je da će se posebna pažnja pridavati njemačkim gospodarskim interesima u NDH. Dvije vlade će se pobrinuti da trgovina između dviju država ostane barem na istoj razini na kojoj je bila u prošlosti.
2. Njemačka može nastaviti s neograničenom eksploatacijom industrijskih sirovina – posebice minerala – koju je pokrenula. Prilikom odobravanja dodatnih koncesija, NDH će osobitu pažnju pridavati njemačkim interesima. Isto vrijedi za izvoz sirovina – naročito minerala – u Njemačku. Koncesije za naftu u posjedu njemačkih tvrtki mogu se koristiti pod istim uvjetima kakvi su bili u prošlosti.
3. Dogovoreno je da se financijska pitanja vezana za prisutnost njemačkih jedinica u NDH moraju brzo riješiti; u tom kontekstu svakako mora biti osigurano da te jedinice u NDH mogu koristiti valutu potrebnu za njihove potrebe. NDH će snositi troškove njemačkih vojnih instalacija u tijeku rata, u onoj mjeri u kojoj su to troškovi unutar same države.¹⁷

NDH je, dakle, pristala Njemačkoj dati monopol ili visoki prioritet u eksploataciji domaćih prirodnih resursa, posebice nafte i minerala. Sporazumom sklopljenim 20. lipnja 1941. godine, NDH je preuzela i sve troškove vezane uz prisustvo njemačke vojske na njezinu teritoriju. Drugi sporazumi su regulirali vanjsku trgovinu i plaćanja između dviju država te izvoz radne snage iz NDH u Njemačku. Njemačka je već kontrolirala veliki broj industrijskih i rudarskih poduzeća u NDH koja su djelomično ili potpuno bila u vlasništvu njemačkih građana ili građana drugih zemalja koje su se nalazile pod njemačkom okupacijom. Mnoga druga poduzeća u NDH, naročito eksploatacija boksita i drvne industrije, dana su tijekom rata Nijemcima u zakup. Nijemci su također imali velike udjele u hrvatskim komercijalnim bankama u NDH, što su izravno koristile berlinske i bečke banke, kao u slučaju *Bankverein für Kroatien*, ili – u slučaju složenijeg uređenja – neizravno koristile njemačke banke ili praške i budimpeštanske banke u kojima su njemačke banke imale velike udjele. Iskoristivši povezanost raznih austrijskih banaka i poduzeća prije 1918. godine i u međuratnom razdoblju, Nijemci su sustavno koristili te veze, posebice *Bankverein für Kroatien*, za promicanje svojih interesa u državi-satelitu.¹⁸

Nijemci su od samog početka pokazivali veliko zanimanje za rudnik željeza u Ljubiji u sjeverozapadnoj Bosni, za industrijski kompleks (proizvodnju če-

lika, ugljena i raznih kemikalija) u trokutu Sarajevo – Tuzla – Zenica, te za boksit.¹⁹ Kako je rat napredovao i u vojnom smislu Njemačka bila sve više uključena u zbivanja u NDH, to je sve veći i veći dio industrije NDH radio za Nijemce.

Dodatna stavka Tajnog protokola od 16. svibnja određuje da će „zemlje koje su dobile područja bivše jugoslavenske države biti proporcionalno odgovorne Njemačkoj i njenim građanima za sve obveze bivše jugoslavenske države i bivše Jugoslavenske narodne banke.”²⁰ Između zemalja nasljednica sklopljen je u Berlinu 22. srpnja 1942. sporazum o raspodjeli duga koji su bivša jugoslavenska država i Jugoslavenska narodna banka imale prema stranim građanima i ustanovama na sljedeći način: 42% Hrvatskoj; 29% Srbiji (uključujući 4% Banatu); po 8% Italiji, Bugarskoj i Mađarskoj te 5% Njemačkoj.²¹

Konačno, Nijemci su folksdojčere koji su bili izrazito privilegirani u NDH, koristili kao instrument njemačke politike i gospodarskog ustroja. Folksdojčeri u NDH bili su važni jer su njihova gospodarstva u Slavoniji i Srijemu ostvarivala velik poljoprivredni višak. Osim toga, oni su davali velik doprinos njemačkim ratnim naporima masovno služeći u njemačkoj vojsci, kao što je rečeno u 6. poglavlju.

Na područjima koja su anektirali Bugarska i Mađarska

Zahvaljujući njemačkom pritisku, rudnici kroma u Ljubotenu koji su se nalazili sjeverozapadno od Skoplja, uključeni su u dio jugoslavenske Makedonije koji je anektirala Bugarska. Ali, kao što je objašnjeno u 4. poglavlju, Njemačka je, tajnim dogovorom Clodiusa i Popova, od 24. travnja 1941. godine, dobila kontrolu ili vlasništvo nad svim rudnicima kroma koji su se nalazili na navedenom području. *Friedrich Krupp A. G.* bio je glavni njemački koncern zadužen za proizvodnju kroma. Vlasništvo rudnika Jazerina, jednog od najvažnijih rudnika rude kroma, oko kojeg su se Nijemci i Talijani često sporili – bit će detaljnije objašnjeno u sljedećem poglavlju. Eksploataciju važnog nalazišta rude molibden u Mačkatici u jugoistočnoj Srbiji koju je bila anektirala Bugarska, provodila je tvrtka *Südost Montan*.²²

Njemačka je sebi, kao dio svog plana da posjeduje sve naftne resurse u Europi, osigurala kontrolu nad malim naftnim poljima u Međimurju i Prekomurju iako ih je anektirala Mađarska. Sva nafta proizvedena na tim područjima išla je Njemačkoj bez obzira na mađarske potrebe, a koncesija za daljnju eksploataciju nafte na tim područjima je, unatoč naglašenom protivljenju Mađara, dana tvrtki koja je u potpunosti bila u njemačkom vlasništvu.²³

Nadalje, Njemačka je, osim rijetkih iznimki, dobila veći dio gospodarskog plijena i osigurala je za sebe većinsku ili čitavu tadašnju proizvodnju strateških

materijala na jugoslavenskom području, neovisno o tomu da li je to područje bilo pod okupacijom Njemačke ili njenih saveznika i slijepih pristaša. Nijemci su tvrdili da je Njemačka imala poseban položaj u jugoslavenskom gospodarstvu i prije invazije i podjele zemlje te da je trebala te proizvode za uspješan nastavak rata. Obje te tvrdnje su bile točne, ali je kontrola nad ovim izvorima strateških sirovina bila i dio njemačke želje za gospodarskom autarkijom na području koje je smatrala svojim zakonitim životnim prostorom. S obzirom na njenu zastrašujuću vojnu i političku moć, njeni saveznici nisu imali drugoga izbora nego se pomiriti sa sudbinom.

CILJEVI NJEMAČKE GOSPODARSKE EKSPLOATACIJE

Zalihe i oprema

U zemljama koje su osvajali, Nijemci su sustavno pljačkali oružje i streljivo, vojnu opremu i zalihe, sirovine, poluproizvode i gotove proizvode nađene kod proizvođača ili u trgovačkoj mreži. Sve njemačke jedinice imale su posebne gospodarske odjele koji su imali podatke o gospodarstvu u novoosvojenim područjima. Imali su zadatak da preuzmu sve inventarne podatke dostupnih sirovina i druge robe i njima osiguraju njemačke potrebe. Druge, posebne jedinice, nadgledale su i štitile proizvodne pogone koji su mogli biti korisno upotrijebljeni za zadovoljavanje potreba Wehrmachta. Treću vrstu specijaliziranih jedinica činili su posebni tehnički bataljuni – štitili su i popravljali komunalije kako bi ih osigurale za njemačke oružane snage, gospodarstvo i civilno stanovništvo te da bi se izbjegla opasnost od epidemija i sl.

U slučaju Jugoslavije, specijalizirane gospodarske jedinice unutar vojske nisu imale nikakav unaprijed izrađen plan jer se očekivalo da će se Jugoslavija priključiti Trojnom paktu što se i dogodilo 25. ožujka 1941. godine. No, državni udar do kojega je došlo dva dana kasnije u Beogradu, ubrzao je napad na zemlju, pa su gospodarske jedinice hitno morale djelovati. General Georg Thomas, zapovjednik Vojnog ureda za gospodarstvo i naoružanje Wehrmachta, 4. lipnja 1941. samouvjereno je izvijestio o ulozi koju su jedinice njegova ureda odigrale u kampanjama protiv Jugoslavije i Grčke. U samo šest dana, gospodarske jedinice priključene njemačkoj 2. armiji – u stanju pripravnosti za napad na Jugoslaviju lociranoj u Austriji i zapadnoj Mađarskoj – pripremile su dosjee o 473 tvornice i poduzeća na 174 jugoslavenske lokacije. Međutim, posebna jedinica priključena njemačkoj 12. armiji razmještenoj u Bugarskoj da štiti pogone rudnika bakra u Boru nakon ulaska njemačkih jedinica u Srbiju, nije uspjela spriječiti ozbiljnu štetu na pogonima što su je nanijele grupe Jugoslavena samo tri dana nakon invazije.²⁴

Ne računajući oružje i druge zalihe nađene na bojištu, u prolazu i u vojnim skladištima, general Thomas je detaljno zabilježio količinu sirovina te polu-

proizvoda i gotovih proizvoda koje su Nijemci zaplijenili u Srbiji. Od najvažnijeg valja spomenuti 14.165 tona željeznih i čeličnih poluga, 7020 tona blister-bakra, 1957 tona olovnih poluga, 12.170 tona rude kroma, 11.360 tona sirovog duhana, 1.174.000 tone tkanina, 20.000 pari cipela, 55.000 životinjskih koža i krzna i 55 milijuna cigareta. Kako bi zadovoljili potrebe svojih jedinica na srpskom području, Nijemci su zaplijenili i 20.121 tonu hrane i 39.609 tona benzina i maziva.²⁵

General Thomas je također zabilježio da su njegove jedinice nadzirale 192 različita proizvodna poduzeća u Srbiji, među kojima su bile 4 tvornice oružja, 7 tvornica streljiva, 7 kemijskih tvornica, 32 rudarska poduzeća i/ili talionice, 9 rudnika ugljena i 44 tvornice za preradu hrane.²⁶ Mnoga od ovih poduzeća su gotovo istog trenutka počela proizvoditi za Njemačku.

Nijemci prvotno nisu planirali izmještat i instalacije iz tvornica oružja i njima sličnih tvornica s modernim strojevima, već ih natjerati da rade za Wehrmacht uz pomoć lokalne radne snage, koristeći lokalne sirovine te sirovine i poluproizvode uvezene iz Reicha ili iz neke druge zemlje. Državna oružnica u Kragujevcu, najveća i najraznovrsnija tvornica oružja prijeratne Jugoslavije, koja je zapošljavala između 7 i 8 tisuća radnika, trebala je poslužiti kao neka vrsta operativnog koncerna svih tvornica oružja i drugih sličnih tvornica u Srbiji i trebala ga je preuzeti tvrtka *Hermann Göring Werke*.²⁷ Nijemci su odmah sklopili ugovore s nekoliko industrijskih tvornica u Srbiji, koje su im već u lipnju 1941. godine dostavile proizvode u vrijednosti od 3.314.000 njemačkih maraka (vidi Tablicu 5) – napravljene, najvjerojatnije, od zaplijenjenih sirovina i poluproizvoda.

No, ustanak koji je početkom srpnja izbio u Srbiji te neka drukčija promišljanja, naveli su Nijemce da preispitaju svoj plan u pogledu oružnice u Kragujevcu. Ustanak je poremetio proizvodnju ugljena i električne energije, samim tim i rad industrijskih instalacija i prijevoznih sredstava, te je također utjecao na moral i produktivnost svih radnika. Neke tvornice su sabotirane, neke su se nalazile u područjima koja su bila pod kontrolom ustanika, a neke su proglašene neprikladnima za proizvodnju oružja i streljiva za njemačke potrebe. Nijemci su odustali od plana da *Hermann Göring Werke* preuzme oružnicu u Kragujevcu i nekoliko drugih srpskih tvornica oružja. Umjesto toga, u srpnju su odlučili isprazniti oružnice u Kragujevcu i Čačku te tvornicu eksploziva u Obilićevu: prebaciti sve njihove strojeve, alate i druge materijale u njemačke tvornice u Njemačkoj i drugdje, te nastaviti proizvodnju samo u onim tvornicama koje su proizvodile robu za njemačke potrebe, posebice u tvornicama koje su bile dovoljno blizu Beograda da ih se lako može zaštititi. U kolovozu su u tvornice koje su trebale biti ispražnjene poslani stručnjaci za demontažu i odmah su počeli odvoziti strojeve, alate i drugu opremu, pa čak i barake i kućice koje su služile kao spremište. Poslije je, u različitim vremen-skim razmacima, odlučeno da se isprazni veliki dio pogona u Kraljevu koji se koristio za popravak vagona, skoro dovršena tvornica dušika u Vreocima te

tvornica pušaka i streljiva u Užicu. U srpnju 1942. godine ispražnjena je tvornica zrakoplova u Kraljevu i sve je prevezeno u Reich, a ostali su tek neki strojevi koji su služili za jednostavne popravke. U ožujku 1943. godine odvezeni su neki strojevi iz tvornice oružja *Vistad* u Valjevu, koja je u to vrijeme bila pod kontrolom tvrtke *Waffen Union Škoda – Brünn G.m.b.H.*, podružnice tvrtke *Hermann Göring Werke*.²⁸

Sve je otpremljeno u razne tvrtke u Njemačkoj, osim male količine strojeva i druge opreme i dijelova iz tih oružnica i tvornica. Nešto je otišlo i u ogranke njemačkih tvrtki u Poljskoj, Austriji i Grčkoj; nešto u rudnike i talionice u Srbiji koji su radili za Nijemce; a nešto u tvornicu eksploziva u Bariću (blizu Obrenovca u Srbiji) radi ubrzanja završetka radova na tvornici. Tvornica u Bariću bila je jedina tvornica te vrste koju su Nijemci dovršili i proširili do studenoga 1941. godine. S vremenom, preuzela ju je tvrtka *Dynamit Nobel A. G.* iz Bratislave, podružnica tvrtke *I. G. Farbenindustrie*.²⁹

Pažljivom analizom mjesečnih izvještaja Vojnog gospodarskog stožera za jugoistočnu Europu, može se vidjeti da je zahvaljujući tom procesu odnošenja i iseljenja tvornica iz Srbije, koji je trajao gotovo dvije godine, gotovo 2000 željezničkih kola nakrcano strojevima, opremom, sirovinama i rastavljenim barakama i kućicama koje su služile kao spremište. U samo prvih devet mjeseci okupacije (do 31. siječnja 1942), uz trošenje zaliha koje su koristile njemačke jedinice u Srbiji, iz okupirane Srbije je (željezničkom prugom standardnog kolosijeka) prevezeno 2410 radnih strojeva, 24.406 različitog alata, 250 sanduka s alatom, 562 puna kola drugih proizvodnih zaliha, aparata i alata, 11 punih kola građevnog materijala, 10 kola kemikalija i 39 kola dijelova za izradu baraka, prolaza i kućica koje su služile kao spremište.³⁰

Od kolovoza 1941. do kraja ožujka 1943. godine, Nijemci su željezničkom prugom standardnog kolosijeka iz ispražnjenih pogona u Srbiji prevezli 1946 punih kola različitog materijala, s mjesečnim pošilkama koje su se kretale u kompoziciji od maksimalnih 221 kola u kolovozu 1942. godine do minimalnih 40 kola u ožujku 1943. godine. Neke su pošiljke obavljene prije kolovoza 1941, a neke vjerojatno i nakon ožujka 1943. godine.³¹ Pošiljke su se mjerile za svaki mjesec po jedinici punih kola koja su išla željezničkom prugom standardnog kolosijeka, no budući da kola prepuna različitih stvari očito nisu prikladna mjerna jedinica, prethodni podaci samo pokazuju red veličine i trajanje ove sustavne zaplijene.

Nijemci su imali posebnog oficira zaduženog za prikupljanje starog metala na lokaciji bivše oružnice u Kragujevcu, po svemu sudeći, sabiralište za sav stari metal iz Srbije prije no što bi bio otpremljen iz zemlje. Za otpremanje je bila zadužena tvrtka *Rohstoffhandels-gesellschaft A. G. (Roges)*, posebna tvrtka koju je utemeljilo Vrhovno zapovjedništvo vojnih snaga i Wehrmachtov Vojni ured za gospodarstvo i naoružanje. Predstavniku zaduženom za stari otpad su prvenstveno bili zanimljivi stari čelik i stari obojeni metali, no sakupljao je i

drugi korisni otpad.³² S otpremanjem takvog materijala iz Srbije većinom se završilo do ožujka 1943. godine.

Nijemci su praznili i iseljavali i veliki dio pogona u NDH, koja je tobože bila suverena i njihov saveznik. To su radili uz pristanak vlade NDH, koja nije bila u položaju da se tomu odupre. Tvrtka *Freidrich Krupp A. G.* bila je zadužena za ispražnjavanje gotovo dovršenog pogona za izradu oružja bivše jugoslaven-ske željezare u Ilijašu i skoro dovršene tvornice streljiva oružnice Sarajevo u Vogošći (obje u blizini Sarajeva), što je dovršeno 19. svibnja 1942. godine. Nijemci su iz pogona Ilijaš odvezli gotovo 4000 tona strojeva i opreme u 621 puna kola, a iz pogona u Vogošći oko 11.500 tona strojeva i opreme te 7 tona bakra u 953 puna kola koja su išla željezničkom prugom uskog kolosijeka.³³ Pristali su platiti za oba pogona i očito su, također, pristali dodijeliti NDH posebne kvote čeličnih proizvoda i bakra za strojeve iz pogona u Vogošći. Nakon što je vlada NDH podnijela račun od 9,3 milijuna njemačkih maraka, Nijemci su u proljeće 1943. godine platili 3 milijuna njemačkih maraka i u lipnju 1944. godine drugih 3 milijuna na potraživanja poduzeća iz NDH koja su imala pravo na dva pogona. Kako je novac uplaćen na blokirane račune u njemačkim bankama, tako vlasti NDH nisu mogle koristiti taj novac. U studenom 1944. godine još su uvijek trajale rasprave o isplatama.³⁴

Nijemci su ispraznili i elektranu u rudniku ugljena Breza u srednjoj Bosni i upotrijebili je za izgradnju elektrane u rudniku bakra Bor u Srbiji jer je ponovna uspostava proizvodnje u tom rudniku, koji je jako oštećen 1941. godine, bila od primarne važnosti. S vladom NDH je dogovoreno da će ista elektrana biti izgrađena negdje u samoj NDH. No, dugo vremena navodno nije bilo moguće odrediti koja je njemačka agencija ili tvrtka trebala platiti za opremu elektrane Breza. Naposljetku je, u jesen 1943, poduzeće Bor izjavilo da je ono spremno platiti za to. Međutim, dvije se vlade nisu uspjele ni do veljače 1944. dogovoriti gdje bi se sjeverno od Zagreba trebala izgraditi nova elektrana.³⁵ Ako je suditi prema njemačkoj sustavnoj taktici odgađanja, može se zaključiti da oni nisu imali namjeru ni platiti za te elektrane niti ih zamijeniti. To je još jedan slučaj u kojem su se Nijemci prema svom savezniku – NDH – odnosili kao prema okupiranoj zemlji.

Komunikacijske linije

Na Karti 7. jasno se uočava ključna važnost komunikacija za njemačke ratne napore. Dunav je kao plovni put bio bitna poveznica, a željezničke pruge koje su povezivale središnju Europu s jugoistokom kontinenta imale su izuzetnu vojnu vrijednost. Te linije su vezivale njemačku vojsku u Grčkoj i dijelom onu u Italiji i sjevernoj Africi, kao i sve njemačke snage u Jugoslaviji s Austrijom i južnim dijelovima Reicha, a bile su umrežene tako da su bile važne i za Istočnu frontu.

Jugoslavija je 1939. godine na Dunavu i njegovim plovnim pritocima, ukupno imala 646 teretnih čamaca deplasmana od 366.970 tona (kao i 479 drvenih teretnih čamaca deplasmana od 44.100 tona), 42 tankera deplasmana od 31.220 tona, 115 remorkera i 38 putničkih brodova. Mornarica je pretrpjela malu štetu u invaziji 1941. godine, tako da su ju njemačke oružane snage, preuzele gotovo čitavu, onako netaknutu. Prema izvještaju Vojnog gospodarskog stožera za jugoistočnu Europu u Beogradu za svibanj 1941. godine, Nijemci su odmah upotrijebili čitavu riječnu mornaricu za njemačke vojne i civilne svrhe.³⁶

Od početka njemačkih vojnih operacija protiv Jugoslavije, Dunav je služio kao glavna ruta za prijevoz rumunjske nafte u Njemačku i Italiju, te je nastavio obavljati tu funkciju sve dok su Nijemci imali kontrolu nad njegovim tokom kroz Jugoslaviju. Dio rumunjske nafte slao se u Njemačku i kopnenim putem, željezničkom prugom kroz Mađarsku, a dio, izravno njemačkim snagama na ruskoj fronti, na Balkanu i u sjevernoj Africi. Rumunjska nafta namijenjena talijanskim snagama (do kapitulacije Italije) i njemačkoj vojsci u Italiji i djelomično u sjevernoj Africi prevozila se uzvodno Dunavom do Vukovara, a otuda vagon-cisternama do Slavonskog Broda, Siska, Karlovca, Rijeke i Trsta, ili alternativnim putem od Karlovca do Zagreba, Ljubljane i Trsta. Nafta se do Italije i ratišta u sjevernoj Africi prevozila i željezničkim putem kroz Mađarsku, Austriju i Jugoslaviju. Pruga u Jugoslaviji kojom se prevozila nafta u Italiju bila je poznata pod nazivom Pruga nafte.³⁷

Do rujna 1943. godine, promet u jugoistočnoj Europi je regulirao *Wehrmacht Transportleitung* u Beču. Kasnije je za promet u NDH, Srbiji, Bugarskoj, Grčkoj i Albaniji bio nadležan i regulirao ga je general za transport u jugoistočnoj Europi koji je bio stacioniran u Beogradu. Važnost rijeke Dunava kao transportne arterije, poveznice između Srbije i drugih zemalja, prvenstveno Njemačke, može se procijeniti prema približnoj tonaži prenesenoj u razdoblju od okupacije Srbije u travnju 1941. godine do polovice 1944. godine, kao što je prikazano u sljedećoj Tablici:

	Pristiglo u srpske luke (u tonama)	Otpremljeno iz srpskih luka
1941.	120.000	220.000
1942.	570.000	300.000
1943.	770.000	360.000
1944 (prvih šest mjeseci)	375.000	130.000

Nisu dostupne usporedne vrijednosti za prijevoz željezničkim putem. No, za 1943. godinu, ukupne pošiljke iz Srbije do Reicha, uključujući Slovačku, iznosile su 407.670 tona (206.311 tona rudače, 191.000 tona poljoprivrednih proizvoda i 10.359 tona druge robe), od kojih je 169.101 tona bila otprem-

Karta 7. Važne komunikacijske linije u Jugoslaviji u ratnom razdoblju

ljena željezničkim putem, a 238.569 tona Dunavom. Te vrijednosti ne uključuju prijevoz 107.765 tona rudače željeznicom od Makedonije i Albanije do Njemačke.³⁸

Dunavom je istovremeno neprekinuto tekao promet od Rumunjske, Bugarske, Banata, NDH i dijelova Jugoslavije koje je anektirala Mađarska, do Njemačke i obratno, a gusti, direktan promet odvijao se i na željezničkim prugama u Srbiji i NDH u smjeru prema i iz Grčke (i brodom do sjeverne Afrike) te prema i iz Bugarske.

Njemački transportni sustav u jugoistočnoj Europi pretrpio je težak udarac u travnju 1944. godine kada su saveznički zrakoplovi bacili mine u Dunav. Bilo je potrebno više od tri mjeseca da se rijeka dovoljno očisti kako bi se brodovi mogli kretati, ali i tada uz znatan rizik. Saveznici su, gotovo istovremeno, počeli s učestalim bombardiranjem željezničke infrastrukture u Srbiji i susjednim zemljama.³⁹

Željeznička pruga od Austrije do Zagreba, Beograda, Niša, Skoplja, Soluna i Atene bila je žila kucavica ratišta jugoistočne Europe i Nijemci su ulagali velike napore da je zaštite od diverzije. Kada god je bila napadnuta, a na relaciji između Zagreba i Beograda često su je napadali partizani, u Srbiji djelomično partizani, a u određenim kratkim razdobljima i četnici, odmazde su bile nemilosrdne. No, napadi nisu nikada prestali. U izvještaju koji je 8. srpnja 1942. godine Glaise, opunomoćeni njemački general za Hrvatsku poslao zapovjedniku oružanih snaga za jugoistočnu Europu stoji da su dva glavna zadatka njemačkih snaga u Hrvatskoj bili zaštititi željezničku prugu Zagreb – Beograd i zaštititi rudnik rude željeza u Ljubiji u sjeverozapadnoj Bosni i industrijski kompleks u sjeveroistočnoj Bosni, te da za te svrhe nije bila dovoljna njemačka 718. divizija. Nekoliko mjeseci kasnije, u rujnu 1942. godine, Glaise je izjavio da će – ako se ne poboljšaju uvjeti na pruzi Zagreb – Beograd, biti potrebno promijeniti prometnu rutu od Njemačke preko Mađarske do Osijeka i zatim Beograda, jer bi tako bilo potrebno štititi puno kraću dionicu pruge kroz istočnu Slavoniju i Srijem.⁴⁰ No, do toga očito nije nikada došlo. Najustrajniji i najrazorniji partizanski napadi na željezničku prugu između Zagreba i Beograda odvijali su se u kasno proljeće 1943. godine – od polovice svibnja do polovice lipnja – tijekom njemačke operacije Schwarz protiv partizanskih snaga u BiH, Crnoj Gori i Sandžaku. Partizani su vjerovali da će napadi spriječiti ili barem odgoditi slanje pojačanja u ljudstvu i pomoći u naoružanju i opremi, oružanim snagama Reicha i NDH uključenima u ovu operaciju. Njemačka odluka od početka srpnja 1943. godine da pojača zaštitne jedinice na ovoj pruzi jasno pokazuje da su ti i raniji napadi bili uspješni. Zahtjev vrhovnog zapovjednika za jugoistočnu Europu podržao je general pukovnik Alfred Jodl, zapovjednik Operativnog stožera Wehrmachta, koji je 6. srpnja izjavio da „bi svaki prekid

željezničke linije Zagreb – Solun – Atena, koja se najviše koristi, moglo imati za posljedicu stanje koje je puno gore od onog na bilo kom ratištu te da bi u određenim situacijama moglo imati odlučujući utjecaj na sve vojne akcije.” Pod „određenim situacijama” mislio je na iskrcavanje Saveznika na grčko kopno.⁴¹ Ako do toga dođe, njemačka vojska u Grčkoj – više od 300.000 ljudi – ne bi mogla dobivati dostatne zalihe i pojačanja putem neučinkovite željezničke linije duge nekih 1500 kilometara. Kao što je ranije rečeno, kad god bi se Hitler sastao s predstavnicima vojne ili civilne vlasti NDH, naglasio bi ključnu važnost željezničkih pruga u NDH, posebice one koja ide od austrijske granice preko Zagreba do Beograda, i potrebu da ih se zaštiti.⁴²

Za zaštitu željezničke pruge u Jugoslaviji, Nijemci su se koristili mnogim različitim sredstvima. I u Srbiji i u NDH imali su posebne jedinice koje su čuvale pruge. Raščistili su teren – u širini koja je varirala – uz mjesta gdje je željeznica imala pravo prolaza i prisilili stanovništvo iz okolnih mjesta da služe kao stražari, i time budu odgovorni za sigurnost pruga. U Hrvatsku je dovedena posebna kozačka konjanička divizija da štiti željezničku liniju Zagreb – Beograd. Uz to su Nijemci u jugoistočnoj Europi imali osam teškooklopljenih vlakova te nekoliko lakooklopljenih vlakova koji su bili u nadležnosti vrhovnog zapovjednika za jugoistočnu Europu. Svaki teškooklopljeni vlak (tip 42) bio je samostalna jedinica od šest oklopnih kola sa sastavom od 6 oficira i 125 podoficira i vojnika. Od osam teškooklopljenih vlakova, njih 4 je poslano u NDH, u službu njemačkog stožera za sigurnost željezničkog prometa, jedan u Srbiju, jedan u Bugarsku te dva u Grčku. Na tim je područjima, posebice u NDH, bio određen broj lakooklopljenih vlakova, svaki sa sastavom od 2 oficira i 76 podoficira i vojnika.⁴³

Međutim, što god da su Nijemci i njihovi saveznici poduzimali kako bi zaštitili željezničke pruge, partizanski napadi i sabotaze nastavili su se bez prekida te su u nekim trenucima dosegli i zaprepašćujuće omjere. Prema „Izveštaju o stanju” vojnog zapovjednika za jugoistočnu Europu za razdoblje od 16. ožujka do 15. travnja 1944. godine, na jednoj dionici linije Zagreb – Beograd, unutar 24 sata zabilježeno je 220 partizanskih napada eksplozivom. U izvještaju, iz ožujka 1944. godine, stoji da je 30% pruga u NDH bilo izvan upotrebe, a ostale su bile teško oštećene.⁴⁴ Detaljni izvještaji o stanju željezničkih pruga i drugih komunikacijskih linija u NDH nalaze se u redovnim izvještajima Obavještajnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH. Primjerice, prema „Izveštaju br. 6” od 15. travnja 1944. godine, 23. ožujka 1944. godine, na liniji Zagreb – Beograd dogodilo se 135 minskih eksplozija, a otkriven je jednaki broj mina koje su deaktivirane prije no što su eksplodirale. Izvještaj se nastavlja riječima: „Može se primijetiti da su i glavne linije slabo čuvane te da se dužnost stražarenja provodi na vrlo površan način. Također postoji vjerojatnost da zaposlenici željeznice surađuju s partizanima u razaranju željezničkih tračnica.”⁴⁵ Veliku važnost koju su Nijemci pridavali željeznici u Hrvatskoj najbolje pokazuje

činjenica da je od prosinca 1943. godine pa nadalje, Kasche brzojavom slao Ministarstvu vanjskih poslova tjedne izvještaje o stanju željeznica NDH, posebice o prekidima prometa uzrokovanih partizanskim sabotажama.⁴⁶

Manje važne, no također od velike strateške vrijednosti, bile su željezničke linije od Graza do Maribora, Ljubljane, Trsta i sjeverne Italije; već spomenuta linija Vukovar – Slavonski Brod – Sisak – Rijeka – Trst za prijevoz nafte; i linije uskog kolosijeka Bosanski Brod – Sarajevo – Mostar i Mostar – Dubrovnik – Zelenika, poznate pod nadimkom Pruge boksita, koje su bile korištene za prijevoz boksita iz hercegovačkih polja ili u morske luke Dubrovnik i Zelenika za prijevoz do Trsta ili u Bosanski Brod na rijeci Savi za pretovar u Njemačku. Nije potrebno naglašavati da su te linije korištene i za premještanje jedinica i vojnih zaliha, te za putnički promet i prijevoz civilnih zaliha.

Od ljeta 1943, zapadni saveznici počeli su pružati podršku partizanima, a od jeseni saveznički zrakoplovi su učestalo potpomagali partizanske napade na željezničke linije, bombardirajući naročito ranžirne željezničke kolodvore, objekte za popravke i ključne mostove. Za vrijeme posljednjih osam mjeseci rata, jugoslavenske željeznice, naročito glavne linije, dobile su dodatno na važnosti kao sredstvo prijevoza vojnih snaga sila Osovine koje su se povlačile prema austrijskoj granici – njemačkih snaga koje su se povlačile iz Grčke i Albanije te njemačkih snaga i snaga NDH koje su se povlačile iz same Jugoslavije. Pri povlačenju iz Jugoslavije, njemačke su snage uništavale što je više moguće željeznica kako bi spriječile da ih gone jugoslavenski partizani te sovjetske i bugarske jedinice.⁴⁷ Tijekom te faze rata, u razdoblju između rujna 1944. i prestanka sukoba u svibnju 1945. godine, i saveznički bombarderi iz baza u Italiji nanosili su velike štete jugoslavenskim željeznicama u zajedničkom nastojanju da zaustave snage koje su se povlačile. Najteži napadi su se dogodili u rujnu 1944. godine, tijekom operacije Ratweek, u kojoj su zračne operacije Saveznika bile precizno usklađene s partizanskim napadima na kopnu.⁴⁸

Po završetku rata, nakon četiri godine pretjeranog korištenja, nedovoljnog održavanja i povremene ozbiljne štete, jugoslavenske su željeznice bile u jako lošem stanju (vidi poglavlje 16). Nakon što su bile omiljena meta partizana od ljeta 1941. godine pa nadalje, a zatim od jeseni 1943. godine pa do kraja rata važna meta zračnih napada Saveznika, naposljetku su ih uništavali i Nijemci koji su sa sobom odvezli puno lokomotiva i vagona.

Metali i rude

S njemačkog stajališta najvažniji strateški resursi koje je Jugoslavija posjedovala bili su obojeni metali i rude: antimon, boksit, krom, bakar, olovo, molibden i cink; obilovala je cementom visoke kvalitete, ugljenom srednje i

Karta 8. Zalihe ruda u Jugoslaviji za vrijeme rata

niske kvalitete, rudom željeza, piritom i solju te malim količinama azbesta, bizmuta, zlata, magnezija, mangana, tinjca i srebra. Lokacija nalazišta tih minerala prikazana je na Karti 8.

Nakon komadanja Jugoslavije, područja bogata mineralima podijeljena su između nekoliko država. Srbija, koja je bila pod njemačkom okupacijom proizvodila je antimon, ugljen, bakar, olovo, pirit i cink. NDH je bila jedini dobavljač boksita, a regije boksita bile su pod talijanskom kontrolom. NDH je proizvodila i cement, ugljen, željeznu rudu i sol te male količine nafte. Dijelovi Jugoslavije koje je anektirala Bugarska, tj. Nova Bugarska, kako stoji u njemačkim ratnim dokumentima, bili su najvažniji po tome što su bili izvor kroma i kasnije molibdena, te su proizvodili i ponešto olova. Slovenija je davala ugljen relativno dobre kvalitete – dobivao se u dijelu pokrajine koji je bio pod njemačkom okupacijom. Uzimajući u obzir sve resurse, Nijemcima je bilo važno da su bili imuni na blokadu Saveznika i da su, barem u prvoj polovini rata, bili relativno sigurni od savezničkog bombardiranja.

Nakon što su preuzeli kontrolu nad rudarenjem u Srbiji i u dijelovima Jugoslavije pod Bugarskom te djelomično ponovno uspostavili proizvodnju, Nijemci su imali ambiciozne planove u pogledu širenja proizvodnje. Prema podacima koje je, u svom drugom izvještaju, izložio Franz Neuhausen, opunomoćenik za gospodarska pitanja, u usporedbi s proizvodnjom u razdoblju od 1. srpnja 1941. do 30. lipnja 1942. godine, proizvodnja je u razdoblju od 1. srpnja 1942. do 30. lipnja 1943. godine trebala porasti na sljedeći način: antimon s 800 na 1500 tona; krom s 12.600 na 21.700 tona; bakar s 10.550 na 45.000 tona; olovo s 33.900 na 48.000 tona; molibden s ništice na 72 tone; sumpor s 33.100 na 95.000 tona; i cink s 15.800 na 18.000 tona.⁴⁹ No, kao što će biti pokazano poslije (Tablica 5), od svih tih ciljeva, Nijemci nisu ostvarili ni jedan jedini.

Jedini rudarski kompleks kojemu su jugoslavenske snage nanijele ozbiljnu štetu u Travanjskom ratu 1941. bio je rudarsko-proizvodni kompleks u Boru. Gotovo svi drugi rudnici i talionice, te metalurški pogoni ostali su netaknuti. Stoga je prvo trebalo obnoviti objekte borskih rudnika. Otprilike 25 milijuna njemačkih maraka iznosio je trošak obnove (do 18. siječnja 1943. godine). Snosila ga je srpska marionetska vlada; ostatak je platio njemački konzorcij koji je od njemačke vlade preuzeo poduzeće Bor, a dio putem zajmova za koje je u potpunosti jamčila vlada Reicha, koje je novo poduzeće Bor dobilo od konzorcija njemačkih banaka.⁵⁰ Eksploatacija bakrene rudače započela je 28. rujna 1941. godine, proizvodnja malih količina elektrolitičkog bakra (100% čistoće) u prosincu 1941. godine, a proizvodnja blister-bakra (98,3 do 99,3% čistoće) u travnju 1942. godine.⁵¹

U rujnu 1942. godine, Vojni gospodarski stožer za jugoistočnu Europu procijenio je da su s prosječnom mjesečnom proizvodnjom od 2700 tona blister-bakra u razdoblju od travnja do kolovoza 1942. godine borski rudnici pokriva-

li oko 16% njemačke potrošnje te da bi s planiranim povećanjem mjesečne proizvodnje na 3500 tona pokrivali oko 22% potrošnje. U srpnju 1943. godine ti su ciljevi promijenjeni budući da su se promijenili njemački prioriteti u pogledu proizvodnje u Boru – umjesto bakra valjalo se preorijentirati na proizvodnju pirita i koncentrata koji sadrže sumpor. Bez obzira na to, pošiljke bakra iz Bora nisu nikada dosegle razinu koja je bila planirana. Tijekom 1943. godine, pošiljke su pale na prosječnu mjesečnu vrijednost od samo 1920 tona; tijekom prva četiri mjeseca 1944. godine, uopće nije bilo isporuke pošiljki blister-bakra; dok su se u razdoblju od svibnja do kolovoza 1944. godine, u prosjeku mjesečno prevozile samo 1552 metričke tone. Glavni razlog tome bio je problem radne snage, ali je bilo i drugih poteškoća. U određenim trenucima, nedostatak vode za flotaciju – i nedostatak ugljena – zbog sabotaže izvršene 9. studenoga 1943. na glavni srpski rudnik ugljena kojim se snabdijevao Bor – prekinuli su ukupnu proizvodnju na nekoliko mjeseci.⁵²

U siječnju 1943. godine, njemačko Ministarstvo nacionalnog gospodarstva počelo je razmatrati mogućnost većeg korištenja Bora u proizvodnji pirita i koncentrata koji sadrže sumpor. Neuhausen je u početku bio ravnodušan, no 9. srpnja – dan prije no što su se Saveznici iskrcali na Siciliju, koja je Njemačkoj bila glavni izvor zaliha sumpora – Ministarstvo je savjetovalo tvrtku Bor da promijeni svoje prioritete proizvodnje bakra s naglaskom na pirit i koncentrate koji sadrže sumpor te je tvrtka čak dobila okvirni plan proizvodnje za naredne dvije godine. U skladu s tom naredbom, tvrtka je sastavila detaljan plan proizvodnje prema kojem je u 1944. i 1945. godini godišnje trebalo proizvesti 12.000 tona; povećati mjesečnu proizvodnju pirita s 4000 u zadnjem tromjesečju 1943. na 12.500 tona u 1944. godini te približno na 21.000 tonu u 1945; zatim povećati mjesečnu proizvodnju sumporova koncentrata s 1500 tona u zadnjem tromjesečju 1943. na 5250 tona u 1944. i 9000 tona u 1945. godini.⁵³

Međutim, postojeće željeznice kojima se služila tvrtka Bor bile su ili previše ograničene u smislu kapaciteta nosivosti ili previše nesigurne zbog partizanskih napada ili za transport bakra u luke na Dunavu. Da bi riješili taj problem, za izgradnju željezničke linije od Bora do Kostolca na Dunavu, te za proširenje te luke angažirana je organizacija *Todt*. Radovi su, po svemu sudeći, započeli krajem rujna 1943. godine. Hitnost tog programa, koji je trebao biti dovršen do kraja 1944. godine, potvrđena je čak i kada je postalo jasno da će se Nijemci trebati povući iz Srbije te su se radovi izgradnje nastavili do rujna 1944. godine. Kada je izgradnja dovršena, ostala je značajna količina građevnog materijala.⁵⁴

Poduzeće Bor je sporo povećavalo pošiljke pirita i koncentrata u Njemačku. Njemačko Ministarstvo nacionalnog gospodarstva u poruci upućenoj Neuhausenu 31. svibnja 1944, izrazilo je svoje nezadovoljstvo te inzistiralo na povećanju pošiljki.⁵⁵ No, prijevoz je još uvijek bio slaba točka. Tijekom 1944. godine zabilježeno je povećanje prijevoza pirita i koncentrata koji sadrže

sumpor iz Bora, Trepče i Majdanpeka, ali je njemački pokušaj da od Srbije učini važan izvor sumpora za svoju ratnu industriju propao. Za ostvarivanje tog cilja trebalo je ulagati trud tijekom dužeg perioda, nego što su to ratna zbivanja dopuštala.

Tvrtka iz Trepča *Mines Limited* u predratnom britanskom vlasništvu, bila je većinom zadužena za proizvodnju olova u Srbiji. Kao vlasništvo neprijatelja, tvrtku je preuzeo njemački upravitelj koji je bio odgovaran opunomoćeniku za gospodarska pitanja u Srbiji. Upravitelju su pomagala i dva tehničara iz dva njemačka udruženja, *Preussische Bergwerke und Hütten A. G. (Preussag)* i *Mansfeld A. G. für Bergbau und Hüttenbetrieb*. Prema procjeni Vojnog gospodarskog stožera za jugoistočnu Europu iz rujna 1942, srpska proizvodnja olova je, u ljeto 1942. godine, činila skoro 13% njemačkih potreba. Za razliku od proizvodnje bakra, koja je značajno fluktuirala iz mjeseca u mjesec, proizvodnja olova je, u razdoblju od tri godine – od 1942. do kolovoza 1944. godine – ostala na relativno visokoj razini, iako se smanjivala (vidi Tablicu 5). Poteškoće između srpskih i albanskih radnika nisu osjetno spriječile proizvodnju niti su povremene sabotaze željeznica i cesta ozbiljno ometale transport koncentrata i olova u polugama do Njemačke.⁵⁶ Rudnici Trepča su proizvodili i cink, no Njemačka je imala bolje domaće izvore cinka nego bilo koga drugog važnog obojenog metala.

Srbija je imala važne rudnike antimona u Kostajniku, Stolicama, Krupnju i Lisi, te talionice antimonove rudače u Zajači, Krupnju i Lisi, koji su svi bili u stranom vlasništvu, dok se na teritoriju pripojenom Albaniji, u Bujanovcu (danas južna Srbija), nalazio rudnik antimona. Kao izvori eksploziva potrebnog za operacije sabotaze, ti su rudnici postali meta napada kada je počeo ustanak te su svi rudnici i talionice koji su se nalazili u zapadnoj Srbiji gotovo potpuno uništeni u jesen 1941. godine. Preuzela ih je skupina njemačkih industrijalaca koji su djelovali putem tvrtke *Antimon A. G.* ali kada se pokazalo da tvrtka ne posjeduje dovoljno kapitalnih resursa, umiješala se tvrtka *Preussag*, preuzela kontrolu nad većinom dionica tvrtke *Antimon A. G.* i uspješno provela obnovu. Manji dio ove grane rudarstva došao je pod upravu tvrtke *Friedrich Krupp A. G.* U lipnju 1942. godine, rudnici i talionice su opet bili u funkciji i mjesečno proizvodili oko 150 tona nečistog antimona čime su zadovoljavali oko 62% njemačkih ratnih potreba.⁵⁷ Međutim, takva se razina proizvodnje nije održala.

Njemačka je u opskrbi važnom kromovom rudačom, potpuno ovisila o zemljama jugoistočne Europe i Turskoj. Od travnja 1941. do rujna 1943, rudnici kroma u Jugoslaviji, Grčkoj i Bugarskoj, te nakon kapitulacije Italije, i u Albaniji, nalazili su se pod njemačkom kontrolom. Suprotno tomu, turske zalihe su bile predmet stalnih pregovora i pogađanja između Turske i Njemačke na jednoj, te Turske i Velike Britanije na drugoj strani, jer je svaka od zaraćenih

strana pokušavala dobiti lavlji dio. Sve dok se nije nazirao kraj rata, a njegov konačni rezultat nije bio siguran, Turska je nastojala balansirati, pokušavajući ne uvrijediti nijednu stranu, a istovremeno postići dobru nagodbu. No, kada su se ratna zbivanja okrenula u korist Saveznika, Turska je postupno počela popuštati pred pritiskom Saveznika i u travnju 1944. godine je stavila embargo na izvoz kroma u Njemačku.⁵⁸

Tijekom prvoga tromjesečja 1944. godine, tj. netom prije turskoga embarga, Njemačka je mjesečno uvozila 5500 tona kroma, od kojih je 3300 tona dolazilo iz Turske. Ostalih 2200 tona dolazilo je iz balkanskih zemalja, među kojima je Bugarska (uključujući „Novu Bugarsku”) snabdijevala sa 65%, Grčka s 25%, Albanija (gdje su Nijemci povećali proizvodnju kroma nakon kapitulacije Italije) s 9% i Srbija s 1%. S obzirom da je uvoz u tom i prethodnom razdoblju iznosio 135% mjesečne potrošnje, Njemačka je mogla nagomilati rezerve kroma s kojima je mogla, uz neprestani uvoz iz jugoistočne Europe nakon turskoga embarga, izdržati četrnaest mjeseci (ili sedamnaest mjeseci računajući rudu sakupljenu u rudnicima u jugoistočnoj Europi). Međutim, čak i s tim rezervama, Nijemci su nakon nametanja turskoga embarga, započeli s intenzivnim programom povećanja proizvodnje kroma u sve četiri balkanske zemlje. To je podrazumijevalo povećanje broja rudara, zaštitnih jedinica koje će jamčiti sigurnost u rudnicima i na transportnim rutama, strojeva i alata za rad u rudnicima, greda za potpornje u rudnicima, materijala za izradu malih željeznica za usluživanje novih rudnika do, naposljetku, kamiona. Nisam uspio saznati do koje su mjere ti planovi provedeni u praksi, no očito je da je vrijeme istjecalo. Štoviše, prema procjenama njemačkih stručnjaka, čak i da su bili zadovoljni svi uvjeti za povećanje proizvodnje, proizvodnja kroma se nije mogla povećati više od 10 do 15%.⁵⁹

Prije Drugoga svjetskog rata, rudnici kroma u dijelu Jugoslavije koje će anektirati Bugarska, bili su u vlasništvu stranih tvrtki, većinom britanskih, no i švicarskih, talijanskih i njemačkih (tvrtka *Krupp*) te manjim dijelom u vlasništvu lokalnih konzorcija. Budući da je tvrtka *Krupp* već bila prisutna u makedonskoj proizvodnji kroma, tom je poduzeću, zajedno s tvrtkama *Hermann Göring Werke* i *Jugomontan A. G.* u travnju 1941. godine povjereno upravljanje čitavom proizvodnjom kroma u dijelu Makedonije koji je anektirala Bugarska. U Makedoniji je također djelovalo jedno novo njemačko-bugar-sko poduzeće za eksploataciju kroma koje je jednim dijelom bilo u vlasništvu tvrtke *Krupp*, a drugim, u vlasništvu tvrtke *Hermann Göring Werke*. Tvrtka *Krupp* je uložila veliki napor kako bi spriječila Talijane da zadrže većinsko vlasništvo u rudniku kroma Jezerina, ali joj to nije pošlo za rukom. Međutim, tvrtka je sebi uspjela osigurati upravljanje tim rudnikom (kao i svim ostalim rudnicima) i njegova je proizvodnja bila namijenjena Njemačkoj za čitavo vrijeme rata.⁶⁰

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

TABLICA 5.

Posiljke obojenih metala transportiranih u Treći Reich iz Srbije i jugoslavenskih područja koja je anektirala Bugarska (1942 – kolovoz 1944)
(u tonama)

Ruda	1942.		1943.		siječanj-kolovoz 1944.	
	Srbija	Makedonija	Srbija	Makedonija	Srbija	Makedonija
antimon	903	–	1 085	–	566	–
krom	1 085	18 535	812	21 730	149	28 523
bakar	27 895 ^a	–	23 046	–	6 207 ^b	–
olovo	30 662 ^c	^c	25 588	6 667	15 617	2 382
molibden	–	–	–	33,3 ^d	–	28,3 ^d
cink	13 564	–	8 528	–	4 824	–

Izvor: Mjesečni izvještaji opunomoćenika za proizvodnju metalnih ruda u jugoistočnoj Europi (Franza Neuhausena) u Micr. No. T-84, Roll 80, Frs. 1 367.923-1 368 687.

^a Ožujak-prosinac 1942. godine.

^b Svibanj-kolovoz 1944. godine; između siječnja i travnja nije bilo nikakvih pošiljki.

^c Ukupna količina pošiljki iz Srbije i Makedonije zajedno.

^d Rudnik Mačkatice se nalazio u dijelu jugoistočne Srbije koji je anektirala Bugarska.

Nijemci su tijekom rata došli do važnog nalazišta molibdena u Mačkatici blizu Vranja u dijelu jugoistočne Srbije koji je anektirala Bugarska. Rudnik je bio u stopostotnom vlasništvu tvrtke *Jugomontan A. G.* koja ga je razvila, a prva pošiljka ovog važnog metala (od 10.638 kilograma) za Njemačku ostvarena je u svibnju 1943. godine.⁶¹ Prvotno se planirala mjesečna proizvodnja od 6 tona, no to se ostvarilo samo u kolovozu i studenom 1943. godine.

Već sam ranije spomenuo količinu različitih metala i ruda na koju su Nijemci naišli kada su okupirali Srbiju u koju su, siguran sam, uključene i one zalihe metala koje su nađene na područjima koja su kasnije pripojile Bugarska i Albanija (u ime Italije), budući da su njemačke snage prve došle na ova područja. Iako postoje prilično cjeloviti podaci o proizvodnji ruda i metala od 1. svibnja do 31. prosinca 1941. godine, nisam mogao pronaći nikakve obuhvatnije podatke o metalima koji su u tom razdoblju otpremljeni u Njemačku.⁶² Međutim, dostupni su detaljni mjesečni izvještaji o proizvodnji obojenih metala, zalihama ruda u rudnicima i metala u talionicama te o pošiljkama za Njemačku (i povremeno manjih količina za Italiju i druge zemlje) za period od siječnja 1942. do kolovoza 1944. godine. Godišnje pošiljke ovih metala i ruda (iskazane u postotku metala) prikazane su u Tablici 5.

Treba nadodati da su nusproizvodi proizvodnje bakra u Boru bile male količine zlata i srebra: do kraja kolovoza 1944. godine, Nijemci su proizveli 504,46 kg zlata i 1285,79 kg srebra. Od toga je 437,12 kg zlata i 1057,83 kg srebra otpremljeno u Njemačku te su do kraja kolovoza 1944. u Srbiji ostale samo

manje količine koje su najvjerojatnije otpremljene prije ili tijekom njemačkoga povlačenja.⁶³

Budući da su Nijemcima očajnički trebali obojeni metali, oni su nastavili upravljati srpskim rudnicima i talionicama do kolovoza 1944, kada su sovjetske jedinice došle do jugoslavenske granice, a partizanske jedinice počele ulaziti u Srbiju sa zapada i jugozapada u odlučujućoj bitki za zemlju. Prijevoz ruda i metala iz Srbije u Njemačku prestao je nakon kolovoza 1944. godine. Stanje srpskih rudnika tijekom rujna i početkom listopada, kada su se Nijemci povlačili uz stalne napade i uništavajući ili demolirajući ove objekte, jasno se može vidjeti u dva izvještaja koje je Vrhovno zapovjedništvo oružanih snaga podnijelo njemačkom Ministarstvu nacionalnog gospodarstva, rekapitulirajući izvještaje Vojnog gospodarskog stožera za jugoistočnu Europu od 19. rujna i 10. listopada 1944. godine. Theo Keyser, zadužen za poslove rudarstva tijekom čitave njemačke okupacije Srbije, zabilježio je da su velike količine bakra i bakrene rudače ostavljene u Boru kada su se Nijemci povlačili jer nije bilo dovoljno prijevoznih sredstava.⁶⁴ Drugi njemački izvještaji su pokazali da su Nijemci jako oštetili instalacije borskih rudnika i druge proizvodnje kada su se 3. listopada 1944. povlačili s tog područja. I rudnik molibdena Mačkatica je u potpunosti uništen prije no što su se Nijemci povukli.⁶⁵ Poslijeratni jugoslavenski izvori otkrivaju da su Nijemci gotovo potpuno iscrpili zalihe ruda u nekim rudnicima kroma, primjerice u rudniku Jazerina, te da se proizvodnja molibdena nije nastavila nakon rata zbog loše kvalitete rude i, stoga, prevelikog troška po jedinici.⁶⁶

U NDH, Nijemci su prvenstveno bili zainteresirani za boksit i željeznu rudu. Kao što je već prije rečeno, Njemačka je 1938. preuzela čitavu jugoslavensku proizvodnju boksita od približno 380.000 tona, tj. oko 40% njezine ukupne potrošnje i oko 25% proizvodnje jugoslavenske željezne rude, neznatnu količinu u usporedbi s njenom ukupnom potrošnjom.⁶⁷ Proizvodnja smeđeg ugljena i lignita, cementa, nafte i soli Nijemcima je u NDH bila od sekundarne važnosti. Proizvodnja nafte, koja je započela u studenom 1941, nikada nije dosegla visoku razinu: tijekom 1942. prosječna mjesečna proizvodnja je iznosila 823 tone, tijekom prvih deset mjeseci 1943. godine 1845 tona te u svibnju 1944. godine 3201 tonu što je bio vrhunac proizvodnje nafte tijekom rata.⁶⁸

Kao što pokazuje Karta 8, rudnici boksita bili su smješteni u područjima koja su Talijani ili pripojili ili okupirali, tj. u blizini Bihaća u zapadnoj Bosni, u okolici Drniša u Dalmaciji, zapadno od Mostara u Hercegovini te u okolici Kotora i Bara u Crnoj Gori. Njemačko-talijanskim sporazumom sklopljenim u travnju 1941. godine, ti su rudnici tijekom rata proizvodili za njemačke potrebe. Međutim, u kasno ljeto 1941. godine partizani su uništili instalacije u rudnicima boksita u zapadnoj Bosni, koji su 1938. davali oko 15% ukupne jugoslavenske proizvodnje boksita, te su ih izbacili iz funkcije. Partizani su na

tom području djelovali u nekoliko navrata i stanovništvo se većinom raspršilo, tako da rudnici nisu nikada vraćeni u radni pogon.⁶⁹

U slučaju rudnika boksita u NDH, u koje su se Nijemci uzdali da će mjesečno proizvoditi između 30.000 i 36.000 tona boksita, prijevoz je uvijek bio problem. Do kapitulacije Italije u rujnu 1943. godine, glavna ruta za hercegovački boksit bila je kamionom do Mostara ili južnije do Žitomislića, zatim željezničkom prugom uskog kolosijeka do Dubrovnika ili Zelenike, njemačkim brodovima do Trsta te željeznicom do Njemačke. Boksit iz područja Drniša prevozio se iz šibenske luke do Trsta. Prema podacima koje sam izvukao iz mjesečnih izvještaja njemačkoga vojnog gospodarskog službenika u Zagrebu, iz luka na Jadranskom moru do Trsta je, u razdoblju od ožujka 1942. do rujna 1943. godine (u kolovozu 1942. nije bilo nikakvih pošiljki, a za lipanj 1942. ne postoje nikakvi podaci) prevezeno oko 278.034 tone boksita. No, već u svibnju i lipnju 1942. neke probne pošiljke boksita išle su kopnenim putem, tj. željeznicom. U svibnju 1942. godine, 2760 tona te u lipnju 1942. godine 3428 tona hercegovačkoga boksita prevezeno je preko Bosanskog Broda s pretovarom na željezničke pruge standardnog kolosijeka u Slavonskom Brodu. Tijekom tih istih dvaju mjeseci, iz područja Drniša željeznicom je preko Zagreba prevezeno 2607 odnosno 1251 tona boksita.⁷⁰

Nakon listopada 1943. godine, prijevoz boksita iz jadranskih luka do Trsta je zapravo zaustavljen zbog napada Saveznika na brodove. Stoga je od listopada 1943. do kolovoza 1944. godine, glavno prometno sredstvo za prijevoz boksita iz Hercegovine u Njemačku bila željeznica preko Bosanskog Broda, s pretovarom u Slavonskom Brodu. Tijekom listopada i studenoga 1943, na taj način je ukupno prevezeno 12.200 tona boksita, a od siječnja do kraja kolovoza 1944. još 49.135 tona.⁷¹ No, linija Mostar – Bosanski Brod je postala udarna meta partizanskih napada i zračnih napada Saveznika što je dovelo do brojnih privremenih prekida prijevoza. Naposljetku je 8. prosinca 1944, u zračnom napadu Saveznika, uništen željeznički most preko rijeke Save između Bosanskog Broda i Slavonskog Broda te je iz tehničkih razloga prestao sav daljnji prijevoz boksita na toj ruti.⁷² Nešto ranije, 4. srpnja 1944. godine, njemački posebni predstavnik za prijevoz boksita iz Hercegovine predložio je da se dio boksita prevozi željezničkom prugom uskog kolosijeka koja preko Sarajeva i Višegrada ide u Srbiju, ili u Beograd ili u Kraljevo za pretovar na željezničku prugu standardnog kolosijeka i daljnji prijevoz do Njemačke. No, samo su 243 tone boksita prevezene preko Kraljeva u srpnju 1944. godine. Krajem kolovoza i početkom rujna, partizanski napadi i savezničko bombardiranje zatvorili su i ovu zaobilaznu rutu za prijevoz boksita u Njemačku.⁷³

Suočeni sa sve više poteškoća u vezi prijevoza hercegovačkoga boksita, Nijemci su tražili alternativne izvore ruda. Jedan od njih bila je Istra, koja je u svibnju dala 2000 tona, u listopadu 5000 tona te u studenom 1944. godine

11.000 tona.⁷⁴ No, i tu je, zbog povećane aktivnosti partizana, bilo sve više problema s prijevozom.

U ljeto i jesen 1944. godine, njemačke vlasti zadužene za ratnu proizvodnju i prijevoz, u nekoliko navrata su raspravljale o problemu opskrbe boksitom. Tmurna procjena izgleda za osiguranje opskrbe boksitom iz NDH donesena je 24. rujna 1944. na sastanku njemačkih predstavnika u Zagrebu. U memorandumu o boksitu iz NDH, što ga je 28. listopada 1944. Ured za planiranje iz Ministarstva naoružanja i streljiva poslao ministru Albertu Speeru, stoji da se godišnji proizvodni kapacitet NDH kretao između 500.000 i 550.000 tona. No, NDH već tada nije davala nikakve zalihe, bilo zato što su rudnici bili u rukama partizana ili što više nije bilo moguće osigurati prijevoz. U memorandumu dalje stoji da bi za dobivanje više boksita iz Hrvatske trebalo dodatno uložiti u rudnike i, prije svega, vojnim snagama zaštititi preostala rudarska područja i transportne rute. Budući da je Hitlerova naredba o povećanju proizvodnje boksita u NDH bila na snazi već neko vrijeme, memorandum je sadržavao informacije o potrebnim ulaganjima. U njemu se navodi da je njemačka godišnja potrošnja boksita iznosila 1,5 milijuna tona te da je planirana proizvodnja u zapadnoj Mađarskoj, glavnom njemačkom izvoru boksita tijekom cijeloga rata, trebala biti između 1,2 i 1,4 milijuna tona. Međutim, stvarne mađarske zalihe kretale su se oko 50% planirane proizvodnje. Ured za planiranje je zanimalo treba li poduzeti što u vezi boksita iz NDH ili sve svoje napore usredotočiti na Mađarsku.⁷⁵

Feldmaršal Keitel je u brzojavi Ministarstvu naoružanja i streljiva 16. studenog 1944, istaknuo da bi jedinice koje se povlače iz Grčke i ostalih područja na Balkanu, mogle zaštititi proizvodnju i transport boksita u NDH, te je predložio da se proizvodnja poveća i na području Mostara i u zapadnoj Bosni.⁷⁶ Može se pretpostaviti da je Keitel već bio zabrinut zbog opasnosti koju su nadolazeće sovjetske jedinice predstavljale za rudnike boksita u zapadnoj Mađarskoj.

Konačna odluka o opskrbljivanju Njemačke boksitom donesena je na sastanku održanom 7. prosinca 1944. godine u Ministarstvu naoružanja i streljiva. Stručnjaci su potvrdili činjenicu da se, u pogledu proizvodnje i transporta, više ne može računati na NDH. Predložili su poduzimanje daljnjih mjera za zaštitu prijevoza istarskoga boksita. Međutim, zaključili su da „je praktički najbolji način osiguravanja zaliha boksita za Njemačku zapravo korištenje mađarskih polja boksita pod vojnom ingerencijom – naročito velikih rudnika Ganta i Jszke – kako bi se mogla zaštititi proizvodnja i transport boksita s tih područja”. U tim je rudnicima bilo akumulirano između 160.000 i 170.000 tona rudače.⁷⁷

Ruda visoke kvalitete kopala se u Ljubiji u sjeverozapadnoj Bosni te u blizini Vareša u središnjoj Bosni. Međutim, partizani su nekoliko puta uništili instalacije rudnika u Ljubiji te željezničke objekte kojima se rudnik koristio

što je uvelike štetilo proizvodnji i transportu rude Trećem Reichu i djelomice Mađarskoj. Budući da su Nijemci bili jako zainteresirani za željeznu rudu, trudili su se zadržati rudnik u svojim rukama i ponovno ga preuzeti nakon što bi ga partizani osvojili. No, dostupni podaci pokazuju da je transport željezne rude iz rudnika Ljubija bio jako neredovit i znatno ispod razine koju su Nijemci očekivali u travnju 1941. godine.⁷⁸ Rudnik željezne rude Vareš opskrbljivao je željezaru u Zenici, koja je uoči napada 1941. godišnje proizvodila oko 120.000 tona. Zenička željezara je zauzvrat opskrbljivala državni arsenal u Sarajevu i tvornicu strojeva i željezničkih vagona u Slavonskom Brodu, koji su tijekom rata proizvodili različitu robu za Wehrmacht, uključujući granate i čahure za streljivo. Dio željezne rude iz Vareša izvezio se u Italiju, Mađarsku i Rumunjsku.

Zbog partizanskih napada i sabotaža rudarska proizvodnja u NDH je naglo opadala. Prema podacima iz Ministarstva šuma i rudnika NDH, prosječna mjesečna proizvodnja smeđeg ugljena pala je s 148.083 tone u 1941. na 105.690 tona u 1943. te na 65.660 tona u prvom tromjesečju 1944. godine. Prosječna mjesečna proizvodnja željezne rude pala je s 37.900 tona u 1941. godini na 16.345 tona u 1942. te je nakon rasta na 26.940 tona u 1943. godini pala na samo 5000 tona u prvom tromjesečju 1944. godine.⁷⁹

Kao što možemo vidjeti iz prethodnog, Jugoslavija je Njemačkoj tijekom rata bila važan izvor obojenih metala i ruda, iako ne onoliko izdašan koliko je to Njemačka očekivala. Veći dio troškova opskrbe ovim mineralima snosili su sami Jugoslaveni ali su Nijemci također ulagali puno više energije i napora nego što su prvotno očekivali, prvenstveno zbog neprestanih partizanskih diverzija i napada.

Industrijski proizvodi

U područjima pod njemačkom okupacijom, tj. u Srbiji i dijelu Slovenije, upravljanje industrijskim objektima proslijeđeno je njemačkim udruženjima poduzeća ili bankama koje su ih kontrolirale na osnovu većinskog vlasništva ili utjecale na njih pomoću djelomičnog vlasništva ili zbog toga što su im njemačke vojne vlasti povjerile tu funkciju. U NDH su Nijemci kontrolirali mnoga industrijska i bankarska poduzeća putem djelomičnog ili većinskog vlasništva. Vlasti NDH su na temelju posebnog zakona preuzimale financijska, industrijska i trgovinska poduzeća koja su bila u vlasništvu onih koji su smatrani državnim neprijateljima, kao što su to bili Židovi, Srbi i građani zemalja zapadnih Saveznika. Kako je rat napredovao i njemački utjecaj u NDH se povećavao, neka od tih poduzeća su preuzimali Nijemci, a druga su stavljena u njemačku službu, ako su mogla pridonijeti njemačkim ratnim naporima.

TABLICA 6.

Dostavljanje industrijskih proizvoda iz zemalja jugoistočne Europe Vojnom uredu za gospodarstvo i naoružanje, za lipanj 1941. godine; za šestomjesečne periode, od perioda srpanj – prosinac 1941. godine do perioda siječanj – lipanj 1944. godine, i za srpanj 1944. godine
(u tisućama njemačkih maraka)

Period	Srbija	NDH	Bugarska	Rumunjska
lipanj 1941.	3314			
srpanj – prosinac 1941.	9841	542 ^a	3169 ^b	
siječanj – lipanj 1942.	4071	14.563	5704 ^c	
srpanj – prosinac 1942.	13.270	35.058	10.204	17.871
siječanj – lipanj 1943.	19.619	50.277	4353	15.348
srpanj – prosinac 1943.	14.030	61.820	8569	16.594
siječanj – lipanj 1944.	22.554	100.347	2609	16.707
srpanj 1944.	4504	65.816	45	2341
UKUPNO	91.203	328.423	34.653	68.861

Izvor: Mjesečni podaci Vojnog gospodarskog štaba za jugoistočnu Europu, Micr. No. T-77, Roll 1295, Frs. 1172-1474.

^a Period od četiri mjeseca.

^b Period od tri mjeseca.

^c Period od pet mjeseci.

Neka industrijska poduzeća u Jugoslaviji i drugim zemljama jugoistočne Europe bila su korištena tako da su ugovorno stavljena izravno pod Wehrmachtov Vojni ured za gospodarstvo i naoružanje. Vojni gospodarski stožer je koristio ujednačene metode izvještavanja za davanje potpunih statističkih podataka o proizvodnji tih poduzeća u mjesečnim izvještajima od lipnja 1941. do srpnja 1944. godine. Ugovori su bili podijeljeni u 11 različitih skupina proizvoda: streljivo, oružje, motorna vozila, brodovi, dijelovi i oprema zrakoplova, komunikacijska oprema, optička oprema, odjeća za jedinice, druga općenita vojna oprema, radni strojevi te različiti alati i oprema. Ti su izvještaji pokrivali svaki ugovor koji je vrijedio više od 10.000 njemačkih maraka izravno odobrenih tim poduzećima (kao i druge ugovore iz Vojnog ureda za gospodarstvo i naoružanje). Podaci su bili organizirani u pet kategorija: broj proizvodnih jedinica, vrijednost ugovora na početku svakog mjeseca, vrijednost dostava za svaki mjesec, vrijednost novih ugovora odobrenih svaki mjesec i vrijednost ugovora koji krajem svakog mjeseca još nisu bili riješeni. Promjene i raskidi ugovora, te ispravci povremenog dvostrukog zaračunavanja, često su podrazumijevali mijenjanje brojki. Tablica 6. sažeto prikazuje podatke vezane za industrijske proizvode koje su Srbija i NDH dostavile Vojnom uredu za gospodarstvo i naoružanje u periodu od lipnja 1941. do srpnja 1944. godine – podaci za Bugarsku i Rumunjsku služe za usporedbu.⁸⁰

Podaci pokazuju da je od početka 1942. NDH bila vodeći proizvođač na temelju takvih ugovora te da je čitavo to vrijeme dostavljala proizvode koji su vrijedili gotovo 60% više nego proizvodi ostalih triju zemalja zajedno. U Srbiji je, naročito u početku, glavno dobro koje se proizvodilo bio tekstil, dobiven vjerojatno od sirovina zaplijenjenih u zemlji u vrijeme Travanjskog rata, a kasnije to je bilo oružje, streljivo i dijelovi zrakoplova te oprema za zrakoplov. U NDH, najvažniji proizvodi bile su montažne barake koje su činile oko 60% ukupne vrijednosti isporuka; zatim odjeća za njemačke zračne snage (Luftwaffe), suhe baterije, dijelovi za izgradnju mosta i streljivo (granate). Bugarska je proizvodila brodove, odjeću za elitnu vojnu jedinicu SS, te ponešto montažnih baraka. Rumunjska je dobavljala naoružanje, streljivo, komunikacijsku opremu i uobičajene alate i opremu.⁸¹

Koliko god je bilo moguće, ti su proizvodi bili napravljeni od domaćih sirovina. Neke sirovine i poluproizvodi potrebni u proizvodnji, trebali su biti uvezeni iz Njemačke i područja pod njemačkom kontrolom. U NDH, a najvjerojatnije i u drugim zemljama, na taj uvoz se nije plaćala carina.⁸² Kao i u slučaju ostale ratne industrijske proizvodnje, u većini zemalja proizvodnju na temelju tih ugovora kočio je nedostatak sirovina, ugljena i električne energije, te kvalificirane radne snage, iako su poduzeća koja su proizvodila za Wehrmacht imala i neke prednosti. I u NDH i u Srbiji industrijsku proizvodnju, posebice u drugoj polovici rata, uvelike su kočile aktivnosti gerilaca, odnosno sabotaze i strategija gerilaca da se pri povlačenju pale usjevi i sve uništava.

Budući da je kupovna moć njemačke marke pala u Njemačkoj između lipnja 1941. i srpnja 1944. godine, i da joj je stopa bila drukčija za različite skupine robe, kupovnu moć njemačke marke u drugim zemljama često je trebalo odrediti posebnim propisima za različitu robu kojom se trgovalo (vidi sljedeće poglavlje). Stoga je nemoguće, na temelju dostupnih podataka, izraziti vrijednosti njemačke marke u Tablici 6. u stalnim cijenama.

Hrana

Iako su Nijemci jugoslavenski Banat službeno smatrali dijelom okupirane Srbije, organizirali su ga kao zasebnu jedinicu te njemačkoj manjini dali pravo civilne uprave uz vodstvo i kontrolu njemačkoga vojnog zapovjednika za Srbiju. Folksdojčeri su proglašeni i tijelom javnog zakona. Neovisno o bilo kakvim političkim planovima koje su Nijemci eventualno imali u pogledu banatskih folksdojčera u budućnosti, njihov glavni cilj bio je maksimirati doprinos banatskih Nijemaca i područja Banata kao izvora ljudskih potencijala te poljoprivredne i stočarske proizvodnje za Wehrmacht i njemačko civilno gospodarstvo.

Glavni ratarski proizvodi Banata bili su pšenica, zito, šećer i uljarice, a u stočarskoj proizvodnji svinje, stoka, perad i njihovi finalni proizvodi. Da bi osigurali sve viškove hrane isključivo za svoje potrebe, Nijemci su Banat strogo izolirali od ostatka okupirane Srbije zabranjujući svako privatno trgovanje između ta dva područja. Prvi opsežan izvještaj Franza Neuhausena, opunomoćenika za gospodarska pitanja, koji se odnosi na razdoblje od travnja do kraja srpnja 1941. godine, pokazuje da su njemačke okupacijske vlasti i srpska kvislinška vlada izdale čitav niz propisa i utemeljile mrežu agencija koje su djelovale i u užoj Srbiji i u Banatu. Te su agencije Nijemcima omogućile da naveliko utječu na poljoprivrednu proizvodnju uvodeći proizvodni plan i preuzimajući kontrolu nad velikim dijelom poljoprivredne i stočarske proizvodnje. U tom istom izvještaju stoji da su Nijemci već do polovice srpnja 1941. godine iz Banata u Reich izvezli oko 35.000 tona žita i određene količine drugih poljoprivrednih i stočarskih proizvoda. Nijemci su očekivali da će od usjeva 1941. godine iz Banata izvesti oko 200.000 tona pšenice, 100.000 tona žita i 30 do 40.000 tona suncokretovih sjemenki.⁸³

Uža Srbija nije bilo područje koje bi obilovalo viškom hrane i u početku Nijemci nisu uopće razmišljali da bi izvozili pšenicu s tog teritorija, ali su očekivali da će zadovoljiti potrebe za hranom njemačkih snaga koje su se tamo nalazile. Dokle god je istočni Srijem bio pod službenom okupacijom Njemačke, veliki viškovi hrane s tog područja – gdje je živjela brojna njemačka manjina – bili su namijenjeni njemačkim snagama u Srbiji i stanovništvu Beograda. Međutim, sporazumom između Reicha i NDH, sklopljenim 25. rujna 1941, istočni Srijem je prepušten NDH te se njegovi viškovi hrane više nisu mogli koristiti za njemačke oružane snage u Srbiji i stanovništvo Beograda. No, sporazum se mogao protumačiti i realizirati na različite načine. Još u srpnju 1942. godine, predstavnici različitih jedinica njemačkih oružanih snaga u Srbiji hranu su kupovali u istočnom Srijemu i plaćali više nego što su bile maksimirane cijene u NDH. Argument opunomoćenika za gospodarska pitanja u Srbiji za dobivanje hrane iz istočnog Srijema bio je da uža Srbija ne može hraniti veliki broj srpskih izbjeglica koje su tamo prebjegle iz NDH. Unatoč tome, kupovanje hrane u istočnom Srijemu za njemačke jedinice i ostale u Srbiji, službeno je i dalje bilo zabranjeno, ali je to područje ostalo najvažniji izvor hrane koja se krijumčarila u Srbiju.⁸⁴

Godina 1941. bila je godina odličnog uroda i u užoj Srbiji i u Banatu. No, Nijemci su u razdoblju od 1. kolovoza 1941. do 25. srpnja 1942. godine dobili znatno manje hrane iz Banata nego što su to očekivali: samo 102.240 tona pšenice i 69.404 tona žita, i određene količine druge hrane.⁸⁵ U gotovo istom tom razdoblju, njemačke oružane snage su dobile i nešto hrane za svoje potrebe. No, njemačke snage u Srbiji nisu mogle pokriti svoje potrebe samo hranom iz uže Srbije, te je hranu za njih, za radnike iz poduzeća koja su proiz-

vodila za Nijemce i za dio stanovništva Beograda, trebalo dovoziti iz Banata.⁸⁶

U pismu koje je 16. rujna 1942. godine poslao zapovjednom generalu za Srbiju, general Nedić je istaknuo da mu je opunomoćenik za gospodarska pitanja obećao da „iz Srbije neće biti izvezeno jedno jedino zrno pšenice, i da hrana treba ostati u zemlji i služiti samo u svrhe prehrane stanovništva i okupacijskih jedinica.” Neuhausen je uglavnom potvrdio tu izjavu, dok ju je Felix Benzler, predstavnik njemačkog Ministarstva vanjskih poslova u stožeru zapovjednog generala, to izričito potvrdio. Međutim, Nijemci su promijenili mišljenje. U svom drugom opsežnom izvještaju iz srpnja 1942. godine, Neuhausen je izjavio da „je glavna dužnost opunomoćenika za gospodarska pitanja iskoristiti u potpunosti gospodarsku moć uže Srbije i Banata u svrhu ratnih gospodarskih potreba Reicha.”⁸⁷ Srpska vlada je bez pogovora prihvatila da Nijemci u potpunosti prisvoje banatske zalihe hrane, no njihovu odlučnost da izvuku velike količine hrane i iz uže Srbije, unatoč danom obećanju, smatrali su ugrozom za minimalne domaće prehrambene potrebe. To je pitanje postalo veliki problem u odnosima između njemačkih okupacijskih vlasti i Nedićeve vlade.

Nijemci su, kao nagradu za političke i gospodarske usluge, od banatskih folksdojčera uistinu dobili njihov maksimum u doprinosu ratnim naporima. Prema trećem opsežnom Neuhausenovom izvještaju – odnosi se na razdoblje od kolovoza 1942. do siječnja 1944. godine – Banatu je dodijeljena veća količina uvezenih dobara, naročito poljoprivrednih strojeva i alata, više nego užoj Srbiji. Banatskim folksdojčerima bila je dostupna puno bolja ponuda odjeće i obuće nego Srbima, i to po nižim cijenama. Banatski poljoprivredni i stočarski proizvodi prodavali su se po višim cijenama nego ti isti artikli proizvedeni u Srbiji, a stope poreza na zemlju bile su niže za folksdojčere u Banatu nego za druge ljude u Banatu ili u Srbiji. Godine 1944, posebne subvencije dobili su oni seljaci u Banatu koji su posijali pšenicu, žito i uljno sjeme na jednako hektara zemlje kao i 1943. godine. Banat je bio povlašten i u tome što mu je dodijeljena veća količina umjetnih gnojiva, probranog sjemena, boljih pasmina životinja i drugih zaliha, što je omogućavalo tehničku kvalitetu i povećanu proizvodnju. Štoviše, popravljene su ceste, izgrađene su neke nove, te je poboljšan sustav odvodnjavanja u područjima podložnima poplavi. Jedina bitna promjena koja je uvedena u poljoprivrednu proizvodnju u Banatu, zahvaljujući naporima Nijemaca i folksdojčera, odnosila se na znatno povećanje površine zemlje zasijane uljnim sjemenom, naročito suncokretom. Banat je tijekom čitave njemačke okupacije ostao važan izvor poljoprivrednih i stočarskih proizvoda za njemačke oružane snage i za izvoz u Njemačku. Zahvaljujući odlučnim naporima upravitelja folksdojčera i njihovim provedbenim agencijama, Nijemci nisu imali poteškoća u osiguravanju zaliha jer su folksdojčeri „izvršavali svoje dužnosti kao i ljudi u bilo kojem njemačkom okrugu.”⁸⁸

U užoj Srbiji situacija je bila znatno drukčija. U njoj su sakupljanje dodi-

jeljene količine pšenice iz usjeva 1942. godine prvo provodile srpske vlasti. Nijemci su toliko bili nezadovoljni rezultatima, da je Neuhausen uzeo stvari u svoje ruke i uz pomoć okupacijskog područnog i okružnog zapovjedništva te njemačke policije, u potpunosti uspio ostvariti kvote prinosa usprkos manjem posijanom području i slabom urodu. Zatim je zapovjednom generalu za Srbiju predložio primjenu iste metode i za sakupljanje žita 1942. godine.⁸⁹ Iz pisma koje je 16. rujna 1942. Nedić poslao zapovjednom generalu, proizlazi da su Nijemci tražili 90.000 tona pšenice od uroda procijenjenog na 240.000 tona, te 384.000 tona žita od ukupnog uroda procijenjenog na 450.000 tona. Veliki dio uroda koji su Nijemci željeli sakupiti i brutalne metode koje su koristili pritom, izazvali su paniku među srpskim stanovništvom i čak zaprijetili Nedićevom ostanku na čelu vlade. S obzirom da je njemačko Ministarstvo vanjskih poslova (i zapovjedni general) smatralo potrebnim da Nedić ostane premijer, pristali su na kompromis u pogledu ubiranja usjeva za 1942. godinu. Nedićevoj vladi je ponovno povjeren zadatak da prikupi 275.000 tona žita, od kojih je 100.000 tona bilo namijenjeno izvozu u Reich. No, u Benzlerovu izvještaju od 9. ožujka 1943. godine stoji, da su do tog dana srpske vlasti sakupile samo 23.000 tona žita, ili oko 8% zadane kvote, jer „su seljaci, pobunjenici i djelomice vlasti srpske vlade sabotirali dostavu žita”. Stoga je, od 9. ožujka 1943. godine, zapovjedni general zadatak sakupljanja žita ponovno dodijelio područnom i okružnom zapovjedništvu; određena je izravna kvota od 110.000 tona, od kojih je 90.000 tona bilo namijenjeno izvozu u Reich. Stavio im je na raspolaganje njemačku policiju i vojne jedinice te je također naredio srpskim državnim agencijama da pruže pomoć. Svi su oni „po potrebi” trebali nastaviti s „najžešćim sredstvima”.⁹⁰ Ostatak kvote je trebao biti upotrijebljen za hitne potrebe njemačkih oružanih snaga i za poduzeća koja su proizvodila za Nijemce. A, kako je Benzler napisao u svom izvještaju, „što se tiče drugih srpskih potreba i opskrbljivanja srpskog stanovništva, Srbi se moraju sami snaći najbolje što mogu”. No, dvojio je da li čak i najžešće prisilne mjere mogu pomoći da se ostvari zadana kvota, i njegovi su strahovi što se toga tiče bili opravdani. Ratari su od prethodne naredbe od 21. rujna do nove naredbe imali dovoljno vremena da se riješe žetve žita iz 1942. godine.

Budući da su bili nezadovoljni lošim rezultatima naredbe od 9. ožujka i da su trebali veće zalihe hrane, Nijemci su 1943. odlučili reorganizirati sustav sakupljanja uroda pšenice i drugih žitarica. Na sastanku vođa njemačkoga okupacijskog režima u Srbiji od 18. lipnja 1943. godine, sakupljanje usjeva je ponovno dodijeljeno područnom i okružnom zapovjedništvu, uz pomoć njemačke policije, Srpske državne straže, te, po potrebi, i njemačkih vojnih jedinica. Nijemci su prikupili podatke za individualne proizvođače po općinama, iz kojih se moglo vidjeti obrađeno područje, vrsta usjeva, potencijalna proizvodnja i broj članova obitelji. Odlučeno je da njemački ili srpski vladini

agenti moraju nadgledati proces mlaćenja žita te da će oni odlučiti koliko svaki seljak može sadržati za svoje potrebe i za sjeme, dok će ostatak, po službenim cijenama, pripasti predviđenoj kvoti. Za osiguravanje kontrole i sigurnosti, napravljen je raspored mlaćenja po određenim područjima kako bi u svakom području ekipe zadužene za sakupljanje mogle imati podršku dovoljnog broja provedbenih jedinica. Zbog jako ograničene proizvodnje, bila je izuzeta, otprilike, jedna trećina općina.⁹¹

Novi se plan sakupljanja, po svemu sudeći, pokazao uspješnim. Prema Neuhausenovim podacima, dok su u 1942-1943. godini od uroda u užoj Srbiji i u Banatu Nijemci ukupno prikupili 222.982 metričke tone žita i mahunarki, od siječnja pa do kraja 1943. godine sakupili su 363.955 tona. Za to povećanje je dijelom zaslužna i plodnija godina, no čini se da je zaslužnija bila bolja organizacija i strože metode ubiranja. Prema „Izveštaju o stanju” vojnog zapovjednika za jugoistočnu Europu za razdoblje od 16. veljače do 15. ožujka 1944. godine, u Banatu su već tada propisane obavezne dostave ispunile 90% kvote za pšenicu i 63% kvote za žito; a u užoj Srbiji 76% kvote za pšenicu i 49% kvote za žito.⁹²

Nijemce nije trebala čuditi nevoljkost srpskih seljaka da im svoje proizvode ustupe po niskim službenim cijenama, ako na to nisu prisiljeni. Općenito gledajući, obrađivalo se manje zemlje nego inače, te je sukladno tomu i proizvodnja bila manja, dok su cijene na crnom tržištu – nekoliko puta više od onih službenih – poticale na krijumčarenje. Uz to, dopuštene količine bile su male, roba široke potrošnje nije bila dostupna u trgovačkoj mreži i Nijemci nisu vodili računa o opravdanim potrebama proizvođača. Stoga su proizvođači bili u velikom iskušenju da prodaju što je više moguće svojih proizvoda na crnom tržištu kako bi mogli na istom tom tržištu, po visokim cijenama, kupiti robu široke potrošnje. Od ožujka 1943. pa nadalje, Nijemci su od seljaka pod prisilom uzimali sve usjeve, a od srpnja 1943. rukovodili su se smjernicama određenima u lipnju 1943. godine. Međutim, u proljeće 1944. Nijemci su pokušali uvoziti robu široke potrošnje (odjeću, obuću, kuhinjsko suđe, šibice itd.) koju su dijelili seljacima kooperantima i radnicima iz rudarskih i građevinskih poduzeća koja su proizvodila za Nijemce, u cilju podizanja morala i poticanja seljaka da dostavljaju na vrijeme propisane obvezatne količine proizvoda. Cijena nagradne robe, kao i cijena svih poljoprivrednih proizvoda (i radničkih dnevnica) bila je fiksna. S obzirom da je u Njemačkoj trošak proizvodnje nekih od tih dobara bio veći od prodajnih cijena u Srbiji, na taj uvoz se nije morala plaćati srpska carina te je trebalo davati posebne subvencije trgovinskim poduzećima koja su se bavila tom robom.⁹³

Nemoguće je odrediti je li taj plan imao ikakav učinak na proizvodnju. Moguće je da je povećao količinu prikupljenog uroda pšenice iz 1944. godine, no kad je obavljena žetva žita 1944, Nijemci su se već bili povukli iz Srbije. Čini se

da je to bio ustupak srpskim seljacima u trenutku kada je Njemačka očajnički trebala uvoziti hranu.

Obvezatna dostava stoke i stočarskih proizvoda u Srbiji bila je dovoljna za zadovoljavanje potrebe njemačkih jedinica i radnika u poduzećima koja su proizvodila za Njemačku, no nakon toga ne bi puno ostajalo za civilno stanovništvo. Kako je opadao broj svinja, tako se smanjivala i proizvodnja svinjske masti te se 1943. godine predviđeni otkup svinja prakticirao samo u Banatu. U Banatu su u sustav obvezatnog otkupa bili uključeni i mlijeko i jaja. Obvezan otkup stoke se u Srbiji znatno smanjio nakon što su u travnju 1944. Saveznici počele bombardirati srpske gradove, te su Nijemci morali primijeniti strože, prisilne metode da bi dobili potrebne zalihe.⁹⁴

Glavna agencija koju su Nijemci koristili za nadgledanje obvezatnog otkupa poljoprivrednih i stočarskih proizvoda i za upravljanje distribucijom robe široke potrošnje, a ograničene ponude te sirovina i polugotovih proizvoda, bila je centrala za robu. Te su centrale, koje je na zapovijed njemačkih okupacijskih vlasti utemeljila srpska marionetska vlada, bile odgovorne za čitav niz poljoprivrednih proizvoda i robe široke potrošnje. Postojale su posebne centrale za trgovinu žitom, krmom, mahunarkama i uljnim sjemenom; za trgovinu stokom za klanje (kasnije za trgovinu stokom i mlijekom); za trgovinu šećerom, sirupom, pivom, industrijskim alkoholom, kvascem i glicerinom; za trgovinu tekstilnim proizvodima; za trgovinu kožom; za trgovinu željezom i metalnim proizvodima; te za trgovinu kemijskim proizvodima. Sve su centrale bile pod izravnom ovlasti opunomoćenika za gospodarska pitanja i osmišljene za provedbu njegove politike.⁹⁵

Ovdje treba navesti dvije dodatne činjenice o raspolaganju poljoprivrednim viškovima u okupiranoj Srbiji. Prvo, prema njemačko-talijanskom sporazumu od 19. lipnja 1941. godine, 30% poljoprivrednih izvoza iz okupirane Srbije i Banata trebalo je slati u Italiju. No, tijekom 1941-1942. godine taj je izvoz iznosio samo 3% ukupnog izvoza, a tijekom 1942-1943. godine tek 16%. Talijanski izvoz u Srbiju je također bio nedvojbeno manji nego što je bilo planirano. No, kao i u mnogim drugim slučajevima, možemo sa sigurnošću pretpostaviti da su Nijemci i ovdje zakinuli svog saveznika. Drugo, prema njemačkim informacijama proizlazi da su, zbog nemogućnosti prijevoza, velike količine uroda pšenice iz 1944. ostavljene u Banatu kada su se Nijemci – prije dolaska Sovjeta – povukli.⁹⁶

Iako je dostupna velika količina statističkih podataka na raznim mjestima o količini hrane koju su tijekom rata Nijemci uzeli iz Banata i uže Srbije, i dalje je suviše fragmentarna da bi omogućila precizniju procjenu ukupne količine hrane koju su Nijemci prisvojili. Nijemci su na različite načine dobivali obilje potrebne hrane: kupnjom obvezatnog otkupa, kupnjom proizvoda putem tržišnih kanala za izvoz u Njemačku i drugdje, te za opskrbu njemačkih oružanih snaga u Srbiji, Banatu i drugim zemljama, posebice Grčkoj; nameta-

njem kazna seljacima, općinama i pokrajinama koji nisu uspjeli zadovoljiti kvotu obvezatnog otkupa koje su morali platiti novcem ili proizvodima; zapljenom proizvoda koje su našli skrivene kod seljaka; zapljenom zaliha, naročito stoke i žita, u vojnim operacijama protiv pobunjenika.⁹⁷ Neke zalihe hrane su nezakonitim putem uzimale i bugarske snage koje su imale funkciju okupatora u Srbiji. Nisu dokumentirane sve kupnje, a mnogi dokumenti su nepotpuni ili se tiču samo malog dijela područja. Ukratko, iako imamo mnogo informacija o tome kako su Nijemci maksimalno crpili hranu iz Banata i uže Srbije, moje je mišljenje da neće nikada biti moguće ni približno utvrditi koliko su uistinu uzeli.

Na kraju bi trebalo nešto reći o Franzu Neuhausenu, koji je upravljao gospodarstvom Srbije od početka njemačke okupacije do njegova uhićenja u kolovozu 1944. godine. Neuhausenovi izvještaji i izjave jasno pokazuju da je bio nemilosrdan u uzimanju što je više bilo moguće hrane, rudarske proizvodnje, radne snage i svega što je bilo potrebno, iz uže Srbije i Banata. Kao nagradu za njegovu revnost, maršal Reicha Hermann Göring koji mu je bio nadređeni, dao mu je u Banatu imanje od 500 hektara. Neubacher, Hitlerov i von Ribbentropov posebni izaslanik za jugoistočnu Europu i nekoliko drugih visokih službenika okupacijskog režima u Srbiji, Neuhausena i neke od njegovih suradnika su optužili za krajnju korupciju. Neuhausen je u poslijeratnim ispitivanjima pred jugoslavenskim institucijama odbacio sve optužbe protiv sebe i zapravo se hvalio kako je zaštitio interese srpskoga naroda, posebice u upravljanju gospodarstvom hrane. Tvrdio je da je on ublažavao naredbe pristigle iz Berlina kako bi zaštitio Srbe te da je zbog njihovih interesa ostao na položaju, budući da bi njegov zamjenik iz SS jedinice doslovno izvršavao naredbe ili ih čak i pooštrio.⁹⁸ No, kod prosuđivanja Neuhausenovih usmjerenja, planiranja i aktivnosti, treba biti skeptičan prema njegovim poslijeratnim izjavama i oslanjati se na njegove službene ratne izvještaje i izjave.

Radna snaga

Nijemci su od prvoga dana okupacije željeli jugoslavensku ljudsku snagu iskoristiti za njemačke vojne napore. Uvjeti pod kojima su djelovali u te svrhe razlikovali su se od područja do područja i službeni uvjeti pod kojima ih je Njemačka prihvaćala ovisili su o njemačkom tumačenju zakonskog statusa nekog područja. Jedna je skupina uvjeta vrijedila u okupiranoj Srbiji, uz posebne prilagodbe za Banat, kojim su upravljali folksdojčeri, a druga u NDH, satelit-zemlji. Nijemci su ljude koristili u vojne svrhe i ti su većinom dolazili iz Slovenije koja je bila pod njemačkom okupacijom, a folksdojčeri su dolazili iz Banata, Bačke, Baranje i Hrvatske. Nijemci su tijekom rata koristili Jugo-

slavene i u dvije sljedeće svrhe: za proizvodnju dobara i usluga za Nijemce u jugoslavenskom gospodarstvu, te kao izvor radne snage, voljne ili prisilne, za rad u Njemačkoj. Posljednja kategorija uključuje i jugoslavenske vojnike koji su zarobljeni tijekom invazije i držani kao ratni zarobljenici i koji su većinom (preko 90%) bili Srbi iz Srbije. Srbija je bila važan i lak izvor radnika jer ju je Njemačka kontrolirala u potpunosti, no unatoč tomu tijekom rata iz NDH je u Reich otišlo više radnika.

Nije poznato, čak ni približno, koliko je radnika i seljaka u Jugoslaviji bilo zaposleno, izravno ili neizravno, za njemačke potrebe. Budući da je većina industrije i rudarstva zemlje bila pod izravnom njemačkom kontrolom i da su Nijemci prisvojili veliki dio poljoprivredne proizvodnje, sigurno se radilo o vrlo velikom broju ljudi. U slučaju Srbije dobar pokazatelj su Neuhausenove brojke vezane za povlaštene osigurane obroke hrane tijekom 1943. godine; prema njegovim riječima, takve obroke dobivalo je 305.000 radnika.⁹⁹ Može se lako pretpostaviti da je većina njih radila za Nijemce. Tijekom posljednjih osamnaest mjeseci njemačke okupacije, oko 40% srpskog nacionalnog dohotka je otpadalo na troškove okupacije a Srbija je imala i ogroman suficit u vanjskoj trgovini s Njemačkom. Sa sigurnošću se može reći da je gotovo polovica zaposlenog srpskoga stanovništva radila za Njemačku.

U svim slučajevima gdje je eksploatacija mineralnih resursa bila od temeljne važnosti za njemačko ratno gospodarstvo – rudnici antimona, bakra, olova, molibdena i cinka u Srbiji, rudnici kroma u Makedoniji te rudnici boksita i željezne rude, uključujući rudnik boksita u dijelu Dalmacije koji je anektirala Italija – upravljanje radnom snagom bilo je u rukama organizacije *Todt*.¹⁰⁰ Nijemcima u Srbiji u početku nije bilo teško dobiti potrebnu ljudsku snagu za rad u rudnicima i poduzećima koja su proizvodila za njih. No, kako je rat napredovao i rezerve ljudske snage bivale sve manje, a pasivan i aktivan otpor bivao sve veći i rad za Nijemce postao potencijalno inkriminirajuća okolnost nakon rata, zapošljavanje radne snage je postajalo sve teže i teže.

Nedostatak radne snage naročito su osjetila njemačka vojna zapovjedništva odgovorna za popravak i održavanje željeznica i cesta te u gradnji za njemačke zračne snage (*Luftwaffe*). Razlog tomu bile su nadnice u vojnim službama koje su obično bile upola manje od onih u organizaciji *Todt* te činjenica da radnici obično nisu bili slobodni nakon što bi im istekli ugovori koji su obično trajali četiri mjeseca. Naročito je bilo teško uvjeriti ljude da prihvate posao izvan njihova mjesta stanovanja. U Srbiji, jedan od glavnih načina privlačenja radnika bio je pomoću kartica za obroke hrane koje su se davale radnicima i njihovim obiteljima. U kasnijim fazama rata trebalo je poduzimati drastičnije korake. Fizički sposobni ljudi za rad u rudnicima sakupljali su se u antigerilskim operacijama.¹⁰¹ Početkom 1943. godine, uvedeno je regrutiranje ljudi za rad u Srbiji ili Njemačkoj, iako samo u područjima koja su se smatrala pogod-

nima za gerilske aktivnosti i koja nisu imala važnu ulogu u proizvodnji viška hrane ili drugih proizvoda koji su bili potrebni Nijemcima. Druga metoda sastojala se u obvezivanju četničkih zapovjednika s kojima su u prosincu 1943. godine sklopljeni sporazumi o primirju (primjerice, general pukovnika Ljuba Jovanovića-Patka i zapovjednika Mihaila Čačića) na vraćanje radnika koji su pobjegli s posla u rudnicima i industrijama u njihovim područjima, te čak onih koji su se pridružili njihovim četničkim jedinicama.¹⁰² Nakon rujna 1943. godine, za Nijemce u Srbiji radili su i neki od talijanskih ratnih zarobljenika.

Nijemci su, od početka okupacije u Srbiji, sustavno regrutirali radnu snagu, većinom muškarce, no u određenoj mjeri i žene, i za rad u Njemačkoj. Do kraja srpnja 1941, već su bili prebacili u Njemačku oko 17.000 srpskih radnika, a godinu dana kasnije taj se broj popeo na 43.700 osoba. Također su deportirali partizane i druge, koje bi uhvatili tijekom akcije protiv partizana. S obzirom na sigurnosni rizik, takve deportacije su se prakticirale samo u slučajevima kada je radna snaga bila prijeko potrebna, a one koji su bili deportirani detaljno se pregledavalo.¹⁰³ Oni, za koje se smatralo da predstavljaju sigurnosni rizik, bili su ili smaknuti ili poslani u koncentracione ili radne logore ili, pak, posebne logore iz kojih su uzimani taoci za masovna smaknuća.

Nijemci su za radnu snagu koristili i jugoslavenske ratne zarobljenike (gotovo isključivo Srbe). U Njemačkoj je bilo približno 200.000 zarobljenika iz Srbije, gotovo pola njih su bili tretirani kao radnici, a pola ih je bilo u logorima. Nakon pada i komadanja Jugoslavije, Nijemci su kao ratne zarobljenike u Njemačku odveli samo oficire, podoficire i obične vojnike koji su bili Srbi iz uže Srbije, te neke Srbe iz drugih dijelova Jugoslavije i neke Slovence za koje je bilo poznato da su snažne projugoslavenske orijentacije. Ratni zarobljenici iz dijelova Jugoslavije koje je anektirala Italija bili su ili premješteni u talijanske logore za ratne zarobljenike ili vraćeni u mjesta od kuda su došli, gdje su bili podvrgnuti propisima koje su nametnule talijanske okupacijske vlasti. Ostali su pušteni kući.¹⁰⁴

Zarobljavajući ljude, Nijemci su željeli, prvo, maknuti iz Srbije vojno osoblje koje bi moglo sudjelovati u potencijalnim pobunama ili na bilo koji drugi način prouzročiti probleme, i drugo, povećati kontingent radne snage u Njemačkoj. U veljači 1944. godine, oko 92.100 jugoslavenskih ratnih zarobljenika bilo je na radu u njemačkom gospodarstvu. Oni su bili dio skupine od 2.500.000 ratnih zarobljenika (među kojima je bilo više od 1.000.000 Francuza) i činili oko 8% ukupne radne snage u Njemačkoj koja je, prema procjenama, u studenom 1944. brojila 30.770.000 ljudi.¹⁰⁵

Nijemci su srpske ratne zarobljenike koristili ne samo kao radnu snagu, već i kao sredstvo pogodbe za dodatnu radnu snagu. U svibnju 1943, dogovorili su se s Nedićevom vladom da će na dva fizički sposobna radnika poslana u Njemačku osloboditi jednog zarobljenika (takozvana francuska formula).

Među zarobljenicima koje su slali kući bili su samo stari oficiri ili ljudi oboljeli od tuberkuloze.¹⁰⁶

Nestabilnost i brza fluktuacija radne snage bili su neki od najvećih problema s kojima su se Nijemci morali suočiti u rudnicima, industrijskim poduzećima i gradilištima u Srbiji. U tom pogledu stanje se još više pogoršalo kako je rat tekao i okretao se u korist Saveznika. Gotovo polovica od približno 40.000 srpskih radnika regrutiranih krajem 1943. godine za rad u poduzećima koja su proizvodila za Njemačku, pod utjecajem antinjemačke propagande i snaga otpora, napustilo je svoja radna mjesta prije isteka perioda regrutacije. Od 17.000 dezertera s radne dužnosti, koji su većinom dolazili iz seoskih sredina i za kojima su izdane tjeeralice, samo njih 1000 je pronađeno i vraćeno na posao. Okupacijske vlasti su kažnjavale općine koje nisu davale traženi broj ljudi za radnu službu tako da su morale davati posebne doprinose.¹⁰⁷ Prema svemu sudeći, najveće neprilike s radnom snagom događale su se u Borskom poduzeću za rudarenje i taljenje bakra. Radna snaga za Bor većinom se regrutirala ili novačila u Srbiji, no pored njih bilo je i raznih stranih radnika. Na lokalne radnike u Boru utjecala je, a i sami su u njoj sudjelovali, borba za prevlast između triju lokalnih skupina u Srbiji – Nedićevih snaga, četnika i partizana – te su zbog toga oni uvijek bili nestabilna radna snaga. Vijesti o uspjesima partizana i Saveznika bile su osobit poticaj radnicima Bora da napuste svoja radna mjesta. Broj dezertera se s 800 iz svibnja 1943, popeo na 1600 u travnju 1944. godine (ukupno je bilo zaposleno 7716 osoba) nakon što su Saveznici počeli bombardiranje komunikacijskih središta u Srbiji. I radnici u Beogradu i Nišu napuštali su u ožujku i travnju 1944. godine svoja radna mjesta.¹⁰⁸

Da bi povećali proizvodnju u rudniku i vjerojatno uveli jaču disciplinu, Nijemci su, na Hitlerovu zapovijed, u ljeto 1943. iz Reicha doveli bataljun od 1000 vojnika-rudara u Bor i u rudnike kroma u dijelu Makedonije koji je anektirala Bugarska. Počeli su dovoditi i stranu radnu snagu u Bor – prvo oko 1200 mađarskih Židova u ljeto 1943, a zatim poljske i bugarske radnike te zarobljene grčke partizane, u ožujku 1944. godine talijanske ratne zarobljenike, a potom oko 5000 novih mađarskih Židova. Bor je uistinu bio veliki međunarodni koncentracijski logor za radnike.¹⁰⁹

Među prvim gospodarskim sporazumima sklopljenim između NDH i Njemačke bio je sporazum od 8. svibnja 1941. godine o slanju radnika iz dijelova NDH pod njemačkom i talijanskom okupacijom u Njemačku, većinom na rad na farmama, ali i u rudnicima i tvornicama. Sporazumi o „izvozu” radne snage iz NDH nisu samo regulirali regrutiranje radnika, za koje su zajedničkim snagama bile zadužene Emigracijska služba države NDH i njemački opunomoćenik za rad u Hrvatskoj, već i nadnice, uvjete života, slanje dijela nadnice kući i tečaj zaračunat na novčane pošiljke obiteljima radnika.¹¹⁰ U ranoj fazi rata, hrvatski radnici u Njemačkoj navodno su obavljali najmanje poželjne

poslove, a mnoge su mlade djevojke završile u javnim kućama. Na to je ukazao Branko Benzon, veleposlanik NDH u Berlinu, u brzojavu svom ministarstvu u Zagrebu te je predložio da se radnicima iz NDH više ne izdaju putovnice za rad u Njemačkoj.¹¹¹ Možda zbog činjenice da po tom pitanju nije surađivao s Nijemcima, Benzon je krajem listopada 1941. maknut s tog položaja i dobio premještaj u Rumunjsku.

Unatoč odredbama sporazuma od 8. svibnja 1941, njemački opunomoćenik za rad u NDH često nije surađivao s vlastima NDH u pogledu regrutiranja radnika. Novi sporazum o radu između Njemačke i NDH sklopljen je 3. veljače 1943. godine, u njemu su ponovljene ranije odredbe i nadodane neke nove, ali je, po svemu sudeći, nepravilnosti bilo samo sve više. Jedan od načina izbjegavanja Emigracijske službe NDH bio je da „pojedinačne jedinice njemačkih oružanih snaga zarobe hrvatske muškarce i žene i odvedu ih u radne logore u Sisku, Tenji, Zemunu ili Zagrebu. Te se muškarce i žene nije pitalo za pristanak, već su na silu bili odvedeni, protiv njihove volje... Isto tako, Nijemci su uzimali Hrvate koji su se dobrovoljno javili za službu u SS jedinici ali nisu bili dovoljno fizički spremni, te hrvatske vojnike koji su bili na dopustu”. Bez liječničkih pregleda ili savjetovanja s Emigracijskom službom NDH, ti su ljudi odvedeni u Njemačku u zaključanim vagonima zajedno s robom za njemačke oružane snage. Nijemci nisu dopuštali ni pograničnoj straži NDH da pregleda vagone, tvrdeći da „se unutra nalaze zarobljeni partizani.” Da bi sakupili radnike, „no, bez savjetovanja s vlastima NDH, Nijemci su često za mirna hrvatska sela govorili da su utočišta partizana, jedinicama bi okružili selo i sve muškarce koji su bili fizički sposobni odveli u Njemačku kao radnu snagu.” Glasine o približavanju njemačkih jedinica ljude su tjerale na bijeg u brda, tj. partizanima. Vlasti NDH nisu mogle osigurati za zarobljenike iste uvjete u Njemačkoj na koje su inače imali pravo radnici koji su bili regrutirani redovnim putem. Te su činjenice jasno obrađene u promemoriji vlade NDH od 10. veljače 1944, u kojoj se pozivalo i na pridržavanje dogovorenih uvjeta.¹¹² No, kao i slučaju mnogih drugih pitanja, i taj je zahtjev vjerojatno prošao nezapaženo. Njemačka se, zapravo, i kod regrutiranja radne snage ponovno ponašala prema NDH kao prema okupiranoj zemlji, a ne kao prema savezniku.

Iako nisu dostupni točni podaci, NDH je tijekom rata Njemačkoj dala od 150.000 do 160.000 radnika koji su dobrovoljno otišli u Njemačku nakon što su bili regrutirani u organiziranim kampanjama.¹¹³ Ta brojka ne uključuje ljude koji su prisilno deportirani iz osvojenih partizanskih područja, niti mali broj partizanskih zarobljenika koji su otpremljeni u Njemačku kao prisilna radna snaga. Također ne uključuje radnike koji su tamo prisilno odvedeni uz kršenje sporazuma koji su određivali njemačko regrutiranje radnika u Hrvatskoj. Ne uključuje ljude koji su prisilno odvedeni u radne logore u Norveškoj, niti one

Srbe iz NDH koje su početkom 1944. godine Nijemci izvukli iz koncentracionih logora u NDH, te koji su, u skladu s ranijom odredbom vlade NDH, mogli biti popisani samo kao „pravoslavci”.¹¹⁴

Drugi očit, iako puno manji izvor ljudske snage predstavljala je njemačka manjina u Jugoslaviji. Fizički najspremniji folksdojčeri bili su u njemačkoj vojnoj (prvenstveno u SS-u) i policijskoj službi, no nekoliko tisuća bilo je regrutirano za rad u Njemačkoj. Oni su i kod kuće od sveg srca podržavali njemačka ratna nastojanja, naročito proizvodeći višak hrane za Reich. I na kraju, prema određenim procjenama, oko 28.000 ljudi iz Slovenije – koja je bila pod njemačkom okupacijom – odvedeno je u Njemačku kao prisilna radna snaga.¹¹⁵

U usporedbi s ukupnim brojem stranaca (dobrovoljnih regruta, ratnih zarobljenika i drugih) koji su tijekom rata radili u Njemačkoj, ljudi iz Jugoslavije su činili tek između 12 i 14% od ukupnog broja ljudi. No, u usporedbi s ukupnim brojem jugoslavenskog stanovništva koje je bilo radno sposobno i nije bilo angažirano u borbama, taj je broj predstavljao veliki doprinos.

Konačno, treba naglasiti da je znatan broj radnika iz svih dijelova Jugoslavije koji su službeno regrutirani za rad u Njemačkoj tamo otišao svojom voljom. Mnogi mladi ljudi, naročito oni koji ideološki nisu bili naklonjeni nijednoj strani, mislili su da imaju veće šanse da prežive rat ako odu raditi u Njemačku, nego ako ostanu u Jugoslaviji gdje je zbog višestranog građanskog rata i nemilosrdnih operacija sila Osovine protiv pobunjenika, ljudski život bio u stalnoj opasnosti.

TALIJANSKA PLJAČKA JUGOSLAVEN- SKOG GOSPODARSTVA

Prilikom komadanja Jugoslavije, Italija je dobila veliki dio jugoslaven-skog teritorija no, većina tog područja bila je relativno siromašna prirodnim resursima i nije imala veliku industriju. Bilo je nekoliko važnih prodajnih mjesta građevnog drva, nekoliko tvornica cementa te tvornica aluminija i feromangana u blizini Šibenika, nekoliko rudnika smeđeg ugljena koji su gorivom opskrbljivali željeznice i industriju te polja bogata boksitom od kojih, međutim, Italija nije smjela imati ikakve koristi jer su ministri vanjskih poslova von Ribbentrop i Ciano na konferenciji održanoj od 21 do 22. travnja 1941. u Beču zaključili:

U skladu s posebnim gospodarskim interesima koje je Njemačka imala u bivšoj državi Jugoslaviji – u područjima koja su pripala Italiji posebna pažnja će se pridavati njemačkim gospodarskim interesima. Njemačka je prvenstveno željela razviti proizvodnju dalmatinskih rudnika boksita i to što je to više moguće, a u pogledu izvoza, prednost ima ispunjavanje njemačkih zahtjeva.¹¹⁶

Nadalje, važna rudna bogatstva, poput naslaga ugljena u slovenskom Trbovlju, rudnika željezne rude u Ljubiji u sjeverozapadnoj Bosni, rudnika olova i cinka Trepča na Kosovu i rudnika kroma u planinskom masivu Ljuboten u Makedoniji, koji se svi nalaze u blizini njemačko-talijanske demarkacijske linije, potpali su ili pod izravnu njemačku kontrolu ili pod kontrolu NDH i Bugarske, satelitskih zemalja Reicha koje je bilo lakše zastrašiti nego Italiju.

Talijani su uzeli puno manje ratnog plijena od poražene jugoslavenske vojske nego Nijemci, iako nisam uspio pronaći podatke o kojoj se točno količini radi. Razlog tome je što su Nijemci prvi došli na većinu jugoslaven-skog teritorija, slomili glavne jugoslavenske oružane snage i zadržali kontrolu nad područjima gdje se nalazila većina vojnih zaliha. Talijani su, poput Nijemaca, uzeli ne samo oružje, streljivo i druge vojne rezerve već i mnogo robe neovisne o vojsci. Iz zalbe koju je 29. travnja 1941. godine Mladen Lorković, državni tajnik u Ministarstvu, podnio njemačkom poslaniku Kascheu, poznato je da su Talijani prisvojili oko 10.000 tona zaliha hrane u Mostaru te da su plijenili hranu i vjerojatno druge

zalihe koje su se prevozile željeznicom.¹¹⁷ Talijani su preuzeli i sve što je ostalo od male jugoslavenske mornarice i od jugoslavenske obalne i druge opreme na Jadranskom moru, no nisam uspio utvrditi ukupnu tonažu brodova.

U svibnju 1941. godine, nakon osiguravanja političkog i vojnog savezništva sa NDH putem Rimskih ugovora od 18. svibnja, Italija je poduzela mjere za promicanje svojih gospodarskih interesa. Cianovo pismo od 30. svibnja 1941. godine, upućeno Paveliću, sadržavalo je talijanske prijedloge rješavanja gospodarskih pitanja. Trgovina između dijelova Dalmacije koje je anektirala Italija i dijela Dalmacije koji je pripao NDH, treba ostati bar na dotadašnjoj razini ili se proširiti na bilo koji mogući način. Imovinu i prava tvrtki koje se bave rudarstvom i industrijskom proizvodnjom u Dalmaciji, a u vlasništvu su neprijatelja, treba podijeliti tako da Italija i NDH, kao države nasljednice, dobiju imovinu koja se nalazi na njihovim teritorijima. Imovinu, koja je ranije pripadala Jugoslaviji ili stranim građanima, a sada se nalazila na područjima koja su u nadležnosti i Italije i NDH treba podijeliti na jednake dijelove, dok imovina i prava koje su talijanski građani stekli prije komadanja stare jugoslavenske države, moraju ostati netaknuti. Nadalje, obje zemlje trebaju poticati razvoj industrije i rudarstva na svojim područjima, a što se tiče poslovnih projekata ni u jednoj državi, uvjeti ne smiju biti manje povoljni od onih koje je odobravalala bivša jugoslavenska država. Prihvaćajući ove prijedloge, Pavelić je odgovorio isti dan.¹¹⁸

U dijelu Dalmacije koji je anektirala Italija, industrija cementa je nastavila s radom, ali sada za Talijane, kao i tvornica aluminijske u Lozovcu i tvornica feromangana i lijevanog željeza u blizini Šibenika. Te je dvije tvornice, kao i tvornicu karbida i kemijskih gnojiva u Dugom Ratu u dijelu Dalmacije koji je anektirala Italija, koja je također proizvodila feromangan, preuzela tvrtka *Fiat* iz Torina.¹¹⁹ Rudnici boksita u Drnišu (blizu Šibenika) dijelom su bili u vlasništvu njemačkih poduzeća te su nastavili proizvoditi za Nijemce. U dijelu Dalmacije koji je anektirala Italija bilo je i nekoliko malih rudnika smeđeg ugljena koji su nastavili proizvoditi za lokalnu industriju, željeznice i mornaricu.

Italija i Hrvatska sklopile su 26. lipnja 1941. sporazum kojim su namjeravale pojačati trgovinske odnose između svojih zemalja primjenjujući postojeće političke i vojne sporazume. Uslijedili su novi sporazumi. Međutim, uloga Italije u gospodarstvu NDH, koja je od početka bila slaba, nije ni približno bila jednaka ulozi koju je imala Njemačka. Iako je Njemačka uporno nijekala da ima posebne političke interese u NDH, državi i gospodarstvu je nametnula i održavala založno pravo. Talijani nisu imali moć da promijene situaciju te su mogli samo bjesnjeti. Ciano je Mussolinijevo nezadovoljstvo zabilježio u svom dnevniku od 10. lipnja 1941. godine, samo dva mjeseca nakon proglašenja NDH i manje od mjesec dana nakon što su Talijani, putem Rimskih ugovora, navodno osigurali svoj protektorat nad NDH:

Koristeći za izliku sve veće miješanje Njemačke u unutarnja pitanja NDH, Mussolini je protiv Njemačke izrekao najoštrije optužbe koje sam od njega ikada čuo. To je bio agresivni Mussolini, dakle, Mussolini u svom najboljem izdanju. 'Nije uopće važno', rekao je, 'što Nijemci na papiru priznaju naša prava u NDH, kada u praksi uzimaju sve, a nama ostavljaju samo malu hrpu kostiju. Oni su prljavi psi, i da vam kažem da neće još dugo tako moći. Čak ne znam da li će njemačko spletkarenje dopustiti Aimoneu, vojvodi od Spoleta, da dođe na prijestolje NDH'.¹²⁰

Italija je ipak počela donekle širiti svoja ulaganja. Osnovala je nekoliko talijanskih tvrtki te tvrtke koje su napola bile u talijanskom, a napola u hrvatskom vlasništvu. Povećao se dionički kapital Hrvatske državne banke koja je dijelom bila u talijanskom vlasništvu te je osnovano nekoliko novih trgovinskih tvrtki i dva nova građevinska poduzeća. U pogledu traženja ruda, Talijani su osnovali poduzeće Rudnik u Zagrebu, podružnicu *S.A. Mineraria Siderurgica Ferromin* iz Genove i *Azienda Minerali Metallici Italiani* (AMMI), poduzeće koje je bilo u nadležnosti talijanske vlade. Što se tiče traženja i eksploatacije nafte, u Zagrebu su osnovana dva poduzeća čija je kontrolna tvrtka bila talijanska *Azienda Generale Italiana Petroli* (AGIP) koja je bila pod kontrolom talijanske države.¹²¹ Međutim, nijedna se od ovih tvrtki nije pokazala naročito snažnom.

Osim ovih mješovitih tvrtki Italije i NDH za traženje ruda i nafte, talijanska 2. armija je angažirala Enza Minuccija iz Genove kao vlastitog stručnjaka za rude. Imenovali su ga za talijanskog zamjenika konzula u Sarajevu, ali je njegov pravi zadatak bio proučavati mineralne resurse u područjima pod talijanskom kontrolom. Druga armija je izdala i mnoštvo dozvola za traženje ruda raznim Talijanima i talijanskim tvrtkama, od kojih nitko nije pokrenuo novu rudarsku tvrtku. Talijani nisu bili jedini u potrazi za mineralima na područjima pod njihovom nadležnošću. Da spomenemo samo ovaj primjer: skupina njemačkih specijalista je na području Livna radila za berlinsku tvrtku *Hansa Leichtmetalle*.¹²²

Osim što su bila siromašna u pogledu prirodnih resursa i industrije, jugoslavenska područja koja su potpala pod talijansku nadležnost bila su područja siromašna i hranom. Stoga su Talijani bili prisiljeni na uvoz žitarica, masti i šećera kako bi pomogli nahraniti civilno stanovništvo. Prema njemačko-talijanskom sporazumu od 19. lipnja 1941. godine, čija je svrha očito bila umanjiti nedostatak hrane, 30% poljoprivrednih viškova iz Srbije koja je bila pod njemačkom okupacijom, trebalo je izvoziti u Italiju u zamjenu za talijanska dobra izvezena u Srbiju.¹²³ Ali, kao što smo vidjeli ranije, izvoz hrane iz Srbije nije nikada dosegao tu razinu. Sporazum između Italije i NDH sklopljen 27. listopada 1941. godine o dostavljanju hrane talijanskim snagama u NDH također se

pokazao nedovoljno uspješnim. No, kada su u travnju 1942. Talijani pokušali osnovati posebnu agenciju za kupnju poljoprivrednih i stočarskih proizvoda iz Slavonije, važnog satelitskog područja zemlje s viškom hrane, Nijemci su blokirali i taj projekt.

Jedan od onih koji su bili najsvjesniji njemačkoga zanemarivanja talijanskih interesa u Jugoslaviji bio je general Carlo Favagrossa, koji je kao podtajnik za ratnu proizvodnju u talijanskom Ministarstvu rata bio – među talijanskim generalima – najistaknutiji stručnjak za ratno gospodarstvo. Njegovi memoari naročito su puni gorčine kada se govori o načinu na koji je Njemačka povukla liniju između dijelova Slovenije pod njemačkom okupacijom te dijelova Slavonije pod talijanskom okupacijom, kako bi za sebe zadržala rudnike ugljena u Trbovlju i željezare u Jesenicama, iako su oba objekta bila blizu demarkacijske linije. Taj je potez pripisao njemačkoj namjeri da se odupre talijanskom razvoju u području industrije čelika i metalurgije.¹²⁴

Za razliku od Nijemaca, Talijani nisu deportirali radnu snagu iz područja Jugoslavije koja su pripojili ili okupirali, i samo su povremeno prisilno regrutirali radnu snagu za posebne svrhe u Jugoslaviji. No, prakticirali su deportacije velikih razmjera kao sredstvo za uspostavljanje mira. Većina nepoželjnih ljudi bila je odvedena u Italiju, iako je na jugoslavenskom teritoriju koji je anektirala Italija bilo nekoliko logora, posebice na otocima Rabu, Molatu i Murteru te u Albaniji. U listopadu 1944. Jugoslavenska delegacija podnijela je Savjetodavnom vijeću Saveznika memorandum u kojem je tvrdila da su Talijani u svojim logorima zarobili između 70.000 i 90.000 ljudi (uključujući ratne zarobljenike uhvaćene u travnju 1941. godine). Talijani su također u izolirana sela u Italiji smještali Jugoslavena u broju od 1 do 50 osoba. Neki Jugoslaveni iz Istre i Slovenskog primorja, koji su bili talijanski građani, također su regrutirani u jedinice za prisilni rad. Među rijetkim sporazumima o radu sklopljen između talijanskih okupacijskih vlasti i NDH jest onaj iz 16. siječnja 1942, u kojem su vlasti NDH pristali dijelu Gorskog kotara koji je anektiran Italiji dati oko 600 radnika za šumske radove.¹²⁵

Talijani su tvornice u Jugoslaviji ispraznili tek u kolovozu 1943. godine, kada je bilo jasno da će se ubrzo povući iz saveza sila Osovina. Tog su mjeseca iz tvornice aluminija u Lozovcu, tvornice feromangana i lijevanog željeza u blizini Šibenika te tvornice karbida i kemijskog gnojiva u Dugom Ratu pokupili ključne strojeve i neke sirovine te to i nekoliko lokomotiva, otpremili u Italiju. Te su tvrtke bile izvan pogona krajem rujna 1943. ali, nisam uspio saznati da li su ih Nijemci kasnije popravili uz pomoć strojeva koji su bili odvezeni ili sa strojevima iz nekih drugih resursa.¹²⁶

Na kraju možemo zaključiti da su talijanski dobici u gospodarskom smislu na jugoslavenskom teritoriju na početku bili jako mali i da su se tijekom 29 mjeseci trajanja talijanske okupacije tek malo, ako i toliko – povećali.

Bilješke

- ¹ Tomasevich, „Foreign Economic Relations 1918-1941”, str. 172.
- ² Ibid., str. 190-191. Vidi i Dimitrijević, *Strani kapital*, posebice str. 192-214.
- ³ Izvještaji o Jugoslaviji, koje su pripremili njemački privatni poduzetnici i vladini ljudi te organizacije, ticala su se vanjske trgovine, stranih ulaganja, javnih financija, poljoprivrede i posebice resursa i grana proizvodnje koji su njemačkom vojnom gospodarstvu bili od posebne važnosti, kao što su eksploatacija i topljenje rude, čelik, kemikalije i drvna industrija, proizvodnja hrane itd. Oko 40 takvih izvještaja može se naći u Micr. No. T-84, Roll 80, 103, 104 i 105.
- ⁴ Za njemačko korištenje metala i ruda 1938, vidi Micr. No. T-84, Roll 80, Frs. 1,367,896-98. Za kratki pregled snažnog porasta metalurgijske proizvodnje u Jugoslaviji u to vrijeme, vidi „Metalurgija u Jugoslaviji”. Vidi, naročito, Schönfeld, „Deutsche Rohstoffsicherungs-politik”, str. 215-258.
- ⁵ Sadržaj te odredbe nije objavljen.
- ⁶ Za detalje o ugovorima sklopljenima u razdoblju od rujna 1939. do ožujka 1941, između Jugoslavije i Njemačke, Italije, Mađarske i Rumunjske (u njemačkom području djelovanja) te između Jugoslavije i Velike Britanije i Francuske i o njihovom prepravljaju, vidi Đorđević, *Pregled ugovorne trgovinske politike*, str. 67-72, 112-119, 131-137, 174-191, 200-204, 236-237. Za pregovore i ugovore između Velike Britanije i Jugoslavije, vidi i Medlicott, *The Economic Blockade*, sv. 1, str. 260-265.
- ⁷ Za tu okružnicu, vidi Ulshöfer, *Einflussnahme auf Wirtschaftsunternehmen*, str. 148-149.
- ⁸ Vidi Bouthillier, *Le Drame de Vichy*, sv. 1, str. 229-37, sv. 2, str. 27-32, 115-21, za francusku raspravu o prisilnoj prodaji borskih rudnika Njemačkoj, i sv. 2, str. 70-71, 75-76, 89, za okupacijske troškove Francuske. Bouthillier je u to vrijeme bio ministar financija u višijskoj Francuskoj. Za njemačke troškove, vidi Micr. No. T-580, Roll 435, file 665, *passim*.
- ⁹ Micr. No. T-580, Roll 435, file 665. *Südost Montan* je bilo novoutemeljeno poduzeće u potpunom vlasništvu vlade Reicha kapitalne vrijednosti od 30 milijuna njemačkih maraka. Njegov cilj je bio preuzeti, financirati i voditi rudarska poduzeća u jugoistočnoj Europi. Njegova podružnica u Jugoslaviji bio je *Jugomontan A. G.*, koji je, pored ostalog, bio isključivi vlasnik rudnika molibdena u Mačkatici (kod Surdulice u jugoistočnoj Srbiji). Poduzeće *Südost Montan* je imalo i podružnicu u Bugarskoj, *Bulgarische Südost Montan G.m.b.H.* i u Grčkoj, *Montan Handelskontor A. G.* Vidi „Neuhausen III”, posebice Fr. 340. Za istočnonjemačku studiju o koncernu *Mansfeld*, koji je zajedno s drugim koncernima pomogao nacistima da u gospodarskom smislu podjarme i eksploatiraju okupirane zemlje, uključujući Jugoslaviju, i koji je pritom ostvario veliku dobit, vidi Radandt, *Kriegsverbrecherkonzern Mansfeld*.
- ¹⁰ Micr. No. T-580, Roll 435, file 665. Prepuštanje tvrtke Borskih rudnika od strane Reicha konzorciju izvršeno je 1943, većinom uz pomoć zajmova koje je Reich dao preuzetim poduzećima. Dana 14. travnja 1941, *Compagnie française des mines de Bor* je među svojom imovinom također popisala udjele u nekoliko drugih rudarskih poduzeća te rudarske koncesije vezane za obojene metale u Jugoslaviji, Bugarskoj i Grčkoj. Vidi izjavu *Deutsche Revisions und Treuhand A. G.*, Berlin, u Micr. No. T-580, Roll 436, file 665.
- ¹¹ Za opći pregled tehnika koje su tijekom 30-ih godina 20. stoljeća Nijemci koristili kako bi ostvarili gospodarski utjecaj na države dunavskog porječja, vidi Basch, *The Danube*

Basin and the German Economic Sphere, a za njihovo podjarmljivanje i eksploataciju nakon osvajanja, vidi Reveille, *The Spoil of Europe*. Za kratki opis njemačkih metoda gospodarske penetracije i eksploatacije jugoistočne Europe, vidi i USA, Foreign Economic Administration, *German Economic Penetration and Exploitation of Southeastern Europe*, izvještaj koji je, zajedno s još druga dva (*German Penetration of the Corporate Holdings in Serbia* i *German Penetration of Corporate Holdings in Croatia*), autor pripremio dok je radio u Foreign Economic Administration.

¹² Za upravljanje imovinom neprijateljskih građana, tj. građana Ujedinjenog Kraljevstva, Francuske, Belgije i Nizozemske te Norveške, Luksemburga, Egipta, Sudana i Iraka, vidi naredbu vojnog zapovjednika za Srbiju, u „Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Serbien” (Beograd), br. 3, 1941, koja se spominje u USA, Foreign Economic Administration, *German Penetration of Corporate Holdings in Serbia*, str. 22-23. Cilj naredbe bio je onemogućiti građanima i poduzećima iz ovih zemalja prijenos imovine na građane i poduzeća iz drugih zemalja. Naredba je određivala da je prijenos imovine u razdoblju od 10. svibnja 1940. do datuma kada je naredba stupila na snagu, nevažeći do daljnjega. No, njemačke vlasti su imale pravo da naprave neke ustupke. Isto opće pravilo je primijenjeno i za američku imovinu u Srbiji u skladu sa zapovijedi koju je 18. listopada 1941. godine izdao vojni zapovjednik za Srbiju. Za izvještaj Ministarstva vanjskih poslova s popisom britanskih ulaganja u Jugoslaviji (u rudarstvo, naftnu industriju i dr.) u 1941. godini, vidi F. O. 371/44358, R 20142/5062/92.

¹³ Za prodiranje njemačkih poduzeća i banki u koncerne u Srbiji i NDH tijekom Drugoga svjetskog rata, vidi USA, Foreign Economic Administration, *German Penetration of Corporate Holdings in Serbia* i idem, *German Penetration of Corporate Holdings in Croatia*. Poseban problem je predstavljala židovska imovina u okupiranoj Srbiji i drugim dijelovima raskomadane Jugoslavije o čemu je, ukratko, bilo riječi u 9. i 13. poglavlju.

¹⁴ Micr. No. T-77, Roll 1295, Frs. 947-48.

¹⁵ Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 431-32 i 454 i „Neuhausen III”, Fr. 324.

¹⁶ Za utemeljenje Vojnog gospodarskog stožera za Srbiju, vidi Micr. No. T-77, Roll 1298, Frs. 350-51 a za njegovo proširenje u lipnju 1940. godine, vidi Fr. 492. Za suradnju stožera s Neuhausenom, vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 433-34.

U svibnju 1942. godine, Vojni ured za gospodarstvo i naoružanje je preuzelo Ministarstvo naoružanja i streljiva na čelu kojeg je bio Albert Speer, no nastavilo je djelovati u okviru svoje već postojeće organizacije. Milward, *The German Economy at War*, str. 85.

¹⁷ *DGFP*, sv. 12, str. 831-32. Protokol su s njemačke strane, potpisali Carl Clodius, njemački posebni gospodarski izaslanik za jugoistočnu Europu i poslanik Kasche, a u ime NDH državni tajnik Mladen Lorković i ministar Lovro Sušić.

¹⁸ Za detalje, vidi USA, Foreign Economic Administration, *German Penetration of Corporate Holdings in Croatia*. Bivši ministar financija NDH, Vladimir Košak, stručnjak za strana ulaganja u komercijalno bankarstvo u Jugoslaviji u razdoblju između dva rata, napisao je izvještaj na tu temu dok je, po završetku rata, bio u zatvoru, prije no što mu se sudilo i prije no što je smaknut kao ratni zločinac. A VII, fond NDH, reg. br. 5/2, kutija 91. O.

¹⁹ Vidi, primjerice, Glaiseov izvještaj od 14. prosinca 1941, u Micr. No. T-501, Roll 267, Fr. 622.

²⁰ *DGFP*, sv. 12, str. 832.

²¹ NDH, Ministarstvo vanjskih poslova, *Međunarodni ugovori, 1942*, str. 225-33, posebice str. 227.

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

- ²² Za dogovor Clodiusa i Popova, te izvještaj koji su istog dana napisali Clodius i Herbert von Richthofen, njemački povjerenik u Sofiji, vidi *DGFP*, sv. 12, str. 623-24. Za udio tvrtke *Krupp* u Makedoniji, vidi USA, Foreign Economic Administration, *German Penetration of Corporate Holdings in Serbia*, str. 10, a za udio tvrtke *Südost Montan* u jugoistočnoj Srbiji, vidi „Neuhausen III”, Fr. 341.
- ²³ Taj je sporazum sklopljen 30. svibnja 1941. Vidi *DGFP*, sv. 12, str. 935.
- ²⁴ Micr. No. T-77, Roll 1298, Frs. 415-17, 420, 476-77. Vidi i izvještaj koji je 13. lipnja 1941. podnio oficir za vezu za gospodarska pitanja u njemačkoj 2. armiji o aktivnostima posebnih gospodarskih jedinica i tehničkih bataljuna u sklopu vojske na području Jugoslavije, u Micr. No. T-501, Roll 251, Frs. 744-46.
- ²⁵ Micr. No. T-77, Roll 1298, Frs. 417-20.
- ²⁶ Micr. No. T-77, Roll 1298, Fr. 419.
- ²⁷ Vidi Micr. No. T-77, Roll 1298, Fr. 489 za popis od otprilike 30 industrijskih poduzeća u Srbiji i NDH za koja su Nijemci naročito željeli da nastave s proizvodnjom. Vidi Frs. 488-89 za planove predaje oružnice Kragujevac tvrtki *Hermann Göring Werke*. Iz izvještaja koje je Abwehr (njemačka obavještajna služba) 6. lipnja 1941. podnio Vojnom uredu za gospodarstvo i naoružanje, rezultira da je tvrtka *Hermann Göring Werke* također razmatrala preuzimanje nekoliko velikih poduzeća u NDH te nekih rudnika boksita u dijelu Dalmacije koji je bio anektiran Italiji. Vidi Micr. No. T-77, Roll 1295, Frs. 947-48.
- ²⁸ Micr. No. T-77, Roll 1298, Frs. 486, 504-11, 537, 561-68, 589, 607, 622, 648-49, 781, 983. *Vistad* je bilo jugoslavensko poduzeće za izradu oružja, utemeljeno 1935. godine u kojem je *Škoda* imala određeni udio. Godine 1941, *Vistad* je imao pogone u Višegradu (na Drini) te u Valjevu, i pogon za izradu eksploziva u Bariću koji je bio skoro dovršen.
- ²⁹ Micr. No. T-77, Roll 1298, Fr. 597.
- ³⁰ Micr. No. T-77, Roll 1298, Fr. 561.
- ³¹ Micr. No. T-77, Roll 1298, Frs. 500, 561-983.
- ³² Vidi, primjerice, podatke o otpremanju otpada iz Srbije za travanj, lipanj i kolovoz 1942, u Micr. No. T-77, Roll 1298, Frs. 590, 610, 762-63, 959.
- ³³ Za praznjenje pogona Ilijaš, vidi Micr. No. T-120, Roll 5796, Frs. H309,218-19. Za količinu materijala otpremljenog iz tog pogona i pogona u Vogošći, vidi Micr. No. T-120, Roll 5797, Fr. H309,628.
- ³⁴ Micr. No. T-120, Roll 5797, Fr. H309,528 i Micr. No. T-77, Roll 1298, Fr. 5.
- ³⁵ Micr. No. T-120, Roll 5796, Fr. H309,062; Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,433 i H309,626-27; i Micr. No. T-77, Roll 1298, Frs. 29-30 i 37. S obzirom da se to pitanje ne spominje u ratnim izvještajima nakon veljače 1944. može značiti da nije izgrađena nikakva elektrana i da poduzeće Borski rudnici nije platilo dug, no to je samo nagađanje.
- ³⁶ O prijeratnoj tonaži jugoslavenskih prijevoza brodom, vidi Jugoslavija, Zajednički ured za statistiku, *Statistički godišnjak*, str. 200. Za izvještaj Vojnog gospodarskog stožera iz svibnja 1941, vidi Micr. No. T-77, Roll 1298, Fr. 490.
- ³⁷ Prema njemačko-talijanskom protokolu od 8. srpnja 1940, talijanska mjesečna kvota rumunjske nafte iznosila je 40.000 tona. Vidi Micr. No. T-120, Roll 2291, Frs. E144,303-5. General Enno von Rintelen, njemački časnik za vezu pri Vrhovnoj komandi, tvrdio je, međutim, da je Italija mjesečno primala samo između 25.000 i 30.000 tona. Vidi njegovu *Mussolini als Bundesgenosse*, str. 161.
- ³⁸ Vidi „Concluding Report on the Military Administration in Serbia”, u: Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 315-17.

- ³⁹ Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 317-18.
- ⁴⁰ Glaiseov izvještaj od 8. srpnja, vidi u Micr. No. T-501, Roll 250, Frs. 112-13, a njegove primjedbe iz rujna 1942. u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 622.
- ⁴¹ Jodlove primjedbe, vidi u *Kriegstagebuch*, sv. 3, dio 2, str. 756. Čak i nakon što su se Saveznici 10. srpnja 1943. iskrcali na Siciliji, Nijemci su pretpostavljali da će nakon tog napasti zapadnu Grčku. Vidi posebice Hitlerovu direktivu br. 48 iz 26. srpnja 1943, o obrani jugoistočne Europe, u Njemačka, Wehrmacht, Oberkommando, *Hitlers Weisungen*, str. 218-223.
- ⁴² Vidi, primjerice, *Kriegstagebuch*, sv. 2, dio 1, str. 33-34.
- ⁴³ Vidi poslijeratno ispitivanje pukovnika Friedricha Beckera, zapovjednog oficira oklopnih vlakova pod vrhovnim zapovjednikom za jugoistočnu Europu, u A VII, fond Nijemci, reg. br. 9/1, kutija 70.
- ⁴⁴ Za „Izvještaj o stanju”, vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 549 a za izvještaj iz ožujka 1944, vidi Micr. No. T-77, Roll 781, Fr. 5,507,634.
- ⁴⁵ A VII, fond NDH, reg. br. 11/7, kutija 87.
- ⁴⁶ Vidi Micr. No. T-120, Roll 5796, Frs. H308,534-64.
- ⁴⁷ Vidi, primjerice, izvještaj generala pukovnika Lohra od 13. siječnja 1945, o prvoj fazi povlačenja grupe armije E iz Grčke prema rijeci Drini u Jugoslaviji, u *Kriegstagebuch*, sv. 4, dio 2, str. 1013.
- ⁴⁸ Vidi Maclean, *Eastern Approaches*, str. 470-90. i Dželebdžić, „Dejstva na komunikacije u Jugoslaviji”, str. 7-14, 22, 47-57.
- ⁴⁹ „Neuhausen II”, Frs. 28-29. Za planove o širenju proizvodnje bakra u Boru, vidi i Micr. No. T-84, Roll 105, Frs. 1,399,795-823.
- ⁵⁰ Za znatnu štetu nanijetu objektima rudnika Bor, vidi „Neuhausen I”, prilog 12, a za obnovu rudnika, str. 26-28. Bundesarchiv u Koblenzu ljubazno mi je dao na raspolaganje primjerak tog izvještaja, kataloški br. R26. VI/1350. Za obnovu rudnika vidi i Micr. No. T-71, Roll 3, Frs. 396, 018-22.
- Isplate srpske vlade tretirane su kao naknada za štetu koju je jugoslavenska vojska u travnju 1941. nanijela instalacijama rudnika Bor. Novčana sredstva s kojima su tri člana konzorcija otkupila tvrtku Borski rudnici od vlade Reicha većinom su osigurana zahvaljujući zajmovima vlade Reicha. Konzorcij njemačkih banaka, pod vodstvom *Deutsche Bank* i *Dresdener Bank* dao je poduzeću Borski rudnici tri zajma na deset godina, svaki u vrijednosti od 25 milijuna njemačkih maraka te jedan zajam na jednu godinu u vrijednosti od 60 milijuna njemačkih maraka, koji su odobreni uz potpuno jamstvo vlade Reicha. Vidi Micr. No. T-580, Roll 435, file 665, *passim*, i Roll 436, file 665 (nastavak), *passim*.
- ⁵¹ Micr. No. T-84, Roll 80, Frs. 1,367,918-19.
- ⁵² Procjene Vojnog gospodarskog stožera za jugoistočnu Europu vezane uz potrošnju, vidi u Micr. No. T-77, Roll 1298, Fr. 667. Za nedostatak vode, vidi Micr. No. T-84, Roll 105, Fr. 1,399,804, a za nedostatak ugljena, Micr. No. T-84, Roll 80, Frs. 1,368,310 te 1,368,654. Ugljen uvezen iz Bugarske bio je tako loše kvalitete da se samo 20% količine moglo miješati s drugim ugljenom.
- ⁵³ Micr. No. T-84, Roll 105, Frs. 1,399,791-92 i 1,399,804-9.
- ⁵⁴ Za početak radova na željezničkoj liniji, vidi Micr. No. T-84, Roll 105, Frs. 1,399,810-11, a za završetak radova, vidi Micr. No. T-84, Roll 80, Fr. 1,368,675.
- ⁵⁵ Micr. No. T-84, Roll 105, Frs. 1,399,787-88.
- ⁵⁶ „Neuhausen I”, str. 28; „Neuhausen II”, Fr. 22; Micr. No. T-77, Roll 1298, Fr. 667.

Eksploatacija jugoslavenskog gospodarstva od strane sila Osovine: 1. dio

- ⁵⁷ „Neuhausen I”, str. 29-30; „Neuhausen II”, Fr. 24; Micr. No. T-77 Roll 1298, Fr. 668.
- ⁵⁸ Za raspravu o turskim zalihama kroma, pogađanju Turske s objema stranama u ratu i konačnom embargu koji je stavila na izvoz u Njemačku, vidi Medlicott, *The Economic Blockade*, sv. 2, str. 542-46.
- ⁵⁹ Micr. No. T-77, Roll 1298, Frs. 191-93 i 196-97, gdje je uključen i izvještaj Franza Neuhausena od 26. travnja 1944, u njegovu svojstvu opunomoćenika za proizvodnju metalnih ruda u jugoistočnoj Europi.
- ⁶⁰ Vidi „Neuhausen I”, str. 31 i „Neuhausen II”, Fr. 26.
Rudnik kroma Jezerina pripadao je poduzeću *Cromasseo*, u kojem je većinski udio u vlasništvu imala Italija. S obzirom da su mnoge dionice bile u rukama Židova, Nijemci su 15. travnja 1941. godine, upravljanje rudnikom dodijelili tvrtki *Friedrich Krupp A. G.* No, tvrtka *Krupp* je željela i vlasništvo nad rudnikom. Većinu dionica koje su prethodno bile u vlasništvu talijanskih Židova preuzelo je talijansko državno poduzeće *Azienda Minerali Metallici Italiani* (AMMI); ostatak dionica je posjedovala švicarska obitelj koja je živjela u Bugarskoj te jugoslavenski Židovi. Talijani su se borili da zadrže većinsko vlasništvo nad rudnikom te su uslijedili dugački pregovori. U međuvremenu je tvrtka *Krupp* otkupila švicarski udio i kupila dodane dionice, iako ne i većinu dionica. Nijemci su uključili bugarske sudove kako bi zakomplicirali cijeli slučaj, no ni taj taktički potez nije urodio plodom. Sporazum između talijanske i njemačke strane napokon je sklopljen 14. ožujka 1942. godine; Nijemci priznaju da tvrtka AMMI posjeduje većinsko vlasništvo – AMMI je posjedovala 4290 dionica, a tvrtka *Krupp* 3007 dionica – no, da će tvrtka *Krupp* nastaviti upravljati rudnikom do kraja listopada 1944. godine. To se slučajno poklopilo s krajem njemačke vlasti nad tim dijelom Makedonije. Za tu polemiku i njeno rješenje, vidi Micr. No. T-71, Roll 3, Frs. 396,802-5; 396,843-70; i 396,880-81.
- ⁶¹ Micr. No. T-84, Roll 80, Fr. 1,368,191.
- ⁶² Micr. No. T-84, Roll 80, Frs. 1,367,918-21.
- ⁶³ Micr. No. T-84, Roll 80, Frs. 1,367,923-1,368,687, mjesečni izvještaji Franza Neuhausena, opunomoćenika za proizvodnju metalnih ruda u jugoistočnoj Europi. Tijekom poslijeratnog ispitivanja od strane jugoslavenskih vlasti, Neuhausen je tvrdio je u Boru tijekom rata proizvedeno 800 kilograma zlata te da, u skladu s njegovim naredbama, ništa od toga nije prebačeno u Njemačku. To je još jedan primjer koji pokazuje da treba biti pažljiv pri procjenjivanju svjedočenja koja su njemački službenici davali istražnim poslijeratnim jugoslavenskim vlastima. Vidi A VII, fond Nijemci, reg. br. 1/5, kutija 27, str. 18.
- ⁶⁴ Za prestanak otpremanja ruda i metala u Njemačku, vidi Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 317-18. Za izvještaj Vrhovnog zapovjedništva oružanih snaga, vidi Micr. No. T-84, Roll 105, Frs. 1,399,734-36. Za Keyseove primjedbe, vidi Micr. No. T-501, Roll 258, Fr. 736.
- ⁶⁵ Za štetu nanijetu borskim rudnicima, vidi izvještaj poručnika Jeagera od 21. siječnja 1945, koji je zapovijedao operacijama uništavanja, u Micr. No. T-84, Roll 105, Frs. 1,399,932-33. Za štetu nanijetu rudniku molibdena Mačkatica, vidi Fr. 1,399,771.
- ⁶⁶ Jugoslavija, [NR Srbija], Ekonomski institut N. R. Srbije, *Proizvodne snage N. R. Srbije*, str. 327, 340, 344-345.
- ⁶⁷ Godine 1937. njemačka potrošnja boksita iznosila je oko 900.000 tona, od kojih je samo 20.000 dolazilo iz domaćih zaliha. Vidi Micr. No. T-84, Roll 80, Frs. 1,367,872-73.
- ⁶⁸ Za početak proizvodnje nafte, vidi izvještaj njemačkog vojnog gospodarskog službenika u Zagrebu, u Micr. No. T-120, Roll 5796, Fr. H309,125, a za kasniju proizvodnju, vidi *passim*.

⁶⁹ Micr. No. T-84, Roll 105, Fr. 1,399,607.

⁷⁰ Za prijevoz boksita morskim putem preko Trsta, vidi Micr. No. T-120, Roll 5796, Frs. H308,889, H309,235. Za prijevoz boksita kopnenim putem, vidi Fr. H309,043. Da bi povećali prijevoz hercegovačkog boksita iz dalmatinskih luka, Nijemci su, u suradnji s Talijanima i vladom NDH, počeli graditi luku Ploče u blizini ušća Neretve. Međutim, taj projekt nije dovršen tijekom rata. Vidi poglavlje 15, str. 752-753. te bilješku 19.

⁷¹ Micr. No. T-120, Roll 5796, Frs. H308,911, H308,916, H308,923 te Micr. No. T-84, Roll 105, Fr. 1,399,631. Nisu dostupni podaci za prosinac 1943. godine.

⁷² Vidi izvještaj od 9. rujna 1944. koji je Kasche podnio Ministarstvu vanjskih poslova, u Micr. No. T-120, Roll 5794, Fr. H307,678. Zadnja pošiljka od 1230 tona boksita preko Bosanskog Broda, po svemu sudeći koristeći pontonski most, poslana je u studenom 1944. godine. Vidi Micr. No. T-84, Roll 105, Fr. 1,399,695.

⁷³ Micr. No. T-120, Roll 5794, Frs. H307,679-81; Micr. No. T-77, Roll 1298, Fr. 254; Micr. No. T-84, Roll 105, Fr. 1,399,695.

⁷⁴ Micr. No. T-84, Roll 105, Fr. 1,399,606.

⁷⁵ Za sastanak održan 24. rujna 1944, vidi Micr. No. T-84, Roll 105, Frs. 1,399,658-61. Mjesec dana kasnije, oko 250.000 tona boksita je u rudnicima, na željezničkim postajama i u lukama NDH čekalo da bude otpremljeno; vidi Frs. 1,399,624-25. Osim simbolične pošiljke u studenom 1944, taj boksit nije došao do Reicha.

Za memorandum Ureda za planiranje, vidi Bundesrepublik Deutschland, Bundesarchiv, Koblenz, Catalogue No. R7, dokument br. 1033.

⁷⁶ Micr. No. T-84, Roll 105, Fr. 1,399,610.

⁷⁷ Micr. No. T-84, Roll 105, Frs. 1,399,605-6.

⁷⁸ Za njemačke napore da ponovno osvoje rudnik, vidi izvještaj zapovjednika oružanih snaga za jugoistočnu Europu od 2. listopada 1942, u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 596. Za transport rude iz tog rudnika, vidi Micr. No. T-120, Roll 5796, *passim*.

⁷⁹ Micr. No. T-120, Roll 5793, Fr. H306,300.

⁸⁰ Njemački tablični prikazi sadrže i podatke o proizvodnji u Grčkoj za Vojni ured za gospodarstvo i naoružanje, koji su podijeljeni između regionalnih ureda Vojnog gospodarskog stožera u Atini i u Solunu. Prema Tablici 6, ugovori sklopljeni u Grčkoj imali su neusporedivo veću vrijednost nego ugovori sklopljeni u drugim balkanskim državama, jer je tamo bilo prisutno više njemačkih snaga.

⁸¹ Za više detalja o upotrebi industrijskih objekata za izravnu proizvodnju za Wehrmacht u Srbiji i NDH od rujna 1942. godine, vidi Micr. No. T-77, Roll 1298, Frs. 657-61 za izvještaj Vojnog gospodarskog stožera u Beogradu te Frs. 680-87 za izvještaj Vojnog gospodarskog stožera u Zagrebu.

⁸² Micr. No. T-120, Roll 5797, Fr. H309,369.

⁸³ „Neuhausen I”, str. 36-37.

⁸⁴ Za duge i složene rasprave o ovom problemu među njemačkim vojnim predstavnicima u Srbiji i NDH, te za razne naredbe i druge dokumente, vidi Micr. No. T-120, Roll 5788, Frs. 302,215-52.

⁸⁵ Od toga je 27.260 tona pšenice otišlo u Grčku, a 1014 tona pšenice i 12.970 tona žita u Italiju.

⁸⁶ „Neuhausen II”, Frs. 16-17. Poduzeće bakra Borski rudnici navodno je imalo posebne dogovore sa seljacima u Banatu o dostavljanju hrane njegovim radnicima. Vidi Micr. No. T-71, Roll 3, Frs. 396,018-22.

- ⁸⁷ Za Nedićevo pismo, vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 1026, a za Benzlerovu izjavu Fr. 1041. Vidi „Neuhausen II”, Frs. 16-17 za Neuhausenovu potvrdu te Fr. 10 za citat iz njegova drugog izvještaja.
- ⁸⁸ „Neuhausen III”, Frs. 412-15; citat je iz Fr. 412. Sustav odvodnjavanja je poboljšana na 23.000 hektara zemlje u užoj Srbiji i na približno 200.000 hektara zemlje u Banatu. Vidi Fr. 330.
- ⁸⁹ Naredbe koje je 29. kolovoza 1942. izdalo područno zapovjedništvo br. 809 (Niš) i 11. rujna područno zapovjedništvo br. 610 (Vrnjačka Banja) pokazuju strogost kojom su njemačka područna zapovjedništva nametala seljacima obavezu dostavljanja poljoprivrednih proizvoda. Pripisana, a neizvršena dostava smatrala se sabotажom i podrazumijevala je izravnu kaznu: velike novčane kazne, odvođenje talaca u logore, prijevoz prisilne radne snage u Njemačku, bičevanje na licu mjesta, kolektivne kazne za općine koje nisu zadovoljavale kvote dostave. Vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 1037-38. Za Neuhausenovu preporuku da se za sakupljanje žita koriste iste metode, vidi Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 647.
- ⁹⁰ Za Nedićevo pismo od 16. rujna 1942. godine, vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 1028. Za Benzlerov izvještaj od 9. ožujka 1943. godine, vidi Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H298,897-99. Naredba zapovjednog generala od 9. ožujka 1943. godine, vidi u Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 69-71.
- ⁹¹ Za nezadovoljstvo Nijemaca rezultatima naredbe iz 9. ožujka, vidi „Neuhausen III”, Fr. 325, a za memorandum u vezi sastanka održanog 18. lipnja, vidi Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 647-53.
- ⁹² Za brojke koje daje Neuhausen, vidi „Neuhausen III”, Frs. 322-23. Za „Izvještaj o stanju”, vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Frs. 327, 572. U sljedećih 30 dana su prikupljene dodatne količine, i to je posljednje razdoblje za koje sam uspio naći podatke.
- ⁹³ Taj plan je razvio Neuhausen. Vidi njegov memorandum od 21. travnja 1944. u Micr. No. T-501, Roll 258, Frs. 851-54. Za više detalja o robi u pitanju, vidi Frs. 1150-60, a za izračun i plaćanje tih subvencija, vidi *passim*.
- ⁹⁴ „Neuhausen III”, Fr. 335; Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 802. Na sastanku s generalom Felberom, novim vojnim zapovjednikom za jugoistočnu Europu i zapovjednikom okupacijskog režima u Srbiji, general Nedić se 10. rujna 1943. oštro žalio da su Nijemci rekvirirali stoku u Srbiji. Rekao je Felberu da su na početku okupacije Nijemci uzeli oko 10% srpske proizvodnje hrane, no da se do rujna 1943. taj postotak povećao za nekoliko puta. Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 285.
- ⁹⁵ Za dodatne informacije o organizaciji i funkciji ovih centrala, vidi Ivković, „Ekonomska politika i pljačka”, str. 175-200, naročito str. 182-189.
- ⁹⁶ „Neuhausen III”, Fr. 370; Micr. No. T-501, Roll 258, Fr. 736.
- ⁹⁷ Za podatke o nametanju kolektivnih novčanih kazni na razne srpske općine i gradove, vidi Marjanović, „Ekonomska politika nemačkih nacističkih okupatora”, str. 84-85.
- ⁹⁸ Neuhausenovo ispitivanje, u A VII, fond Nijemci, reg. br. 1/5, kutija 27, str. 16-18, 32. i *passim*.
- ⁹⁹ „Neuhausen III”, Fr. 337. Vidi i poglavlje 16.
- ¹⁰⁰ Organizacija *Todt* je bila zamisao Fritza Todta. Nakon što je Hitler došao na vlast, on se zalagao za velike javne tvornice kao rješenje masovne nezaposlenosti. Organizacija *Todt* nastala je u vrijeme izgradnje autocesta sredinom 30-ih godina 20. stoljeća te je nakon svibnja 1938. upravljala izgradnjom utvrda na zapadu. Njezino je osoblje, sastavljeno od upravitelja, specijalista, tehničara, predradnika, bilo organizirano po paravojnim lini-

jama. Kada je u rujnu 1939. izbio rat, organizacija *Todt* je postala dio njemačkih napora u području ratne proizvodnje. Todt je postao prvi ministar naoružanja i streljiva, a na tom položaju ga je naslijedio Albert Speer. Todt je poginuo u padu aviona u veljači 1942. godine. Vidi Milward, *The German Economy at War*, str. 54-71.

Organizacija Todt je, u okupiranim i satelitskim zemljama, koristila i zaposlenu i prisilnu radnu snagu. U Jugoslaviji su se mnoge od njenih radnih jedinica nalazile u područjima prepunima gerilcima te su ih dobro štitili njemački, talijanski, bugarski ili mađarski vojnici ili jedinice koje bi im osigurale srpska vlada i vlada NDH. Ali, u Srbiji je, kao što je objašnjeno u 5. poglavlju, rudnike i industrijska poduzeća štitio Ruski zaštitni korpus.

- ¹⁰¹ O korištenju kartica s obrocima hrane za privlačenje radnika, vidi izvještaj zapovjednog generala iz 8. lipnja 1943. u Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 601-2. Iz tog izvještaja proizlazi da su njemačka vojna zapovjedništva u Srbiji bila, iz spomenutih razloga, suočena s iznimnim poteškoćama u pronalaženju potrebne radne snage.

Za sakupljanje radnika u antigerilskim operacijama, vidi naredbu zapovjednog generala od 5. kolovoza 1943. o tome kako se treba nositi s novim oružanim pobunama u Srbiji, u Micr. No. T-501, Roll 253, Frs. 41-43. Prema jednoj odredbi, zarobljene pobunjenike trebalo je deportirati u Njemačku kao prisilnu radnu snagu. Druge odredbe su uključivale nametanje danka u područjima gdje su djelovali gerilci, te zatvaranje ljudi u posebne logore za taoce.

- ¹⁰² Za regrutiranje radne snage, vidi Micr. No. T-501, Roll 249, Frs. 55 i 305. Na taj način je do travnja 1943. tjedno prikupljano oko 900 radnika za rad u Njemačkoj. Za obvezivanje četničkih zapovjednika na vraćanje radnika, vidi RG 238, Registar ratnih zločina u Drugom svjetskom ratu, dokument br. NOKW-1082.

- ¹⁰³ Za broj srpskih radnika u Njemačkoj u srpnju 1941. i srpnju 1942, vidi Micr. No. T-77, Roll 1298, Frs. 511 i 623. U kolovozu 1942. regrutiranje je zaustavljeno kako bi se osigurala dovoljna opskrba radnom snagom za poduzeća u Srbiji koja su radila za Njemačku, naročito za Borske rudnike bakra. Vidi Fr. 633.

Za deportaciju partizana, vidi Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 60.

- ¹⁰⁴ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 73-74.

- ¹⁰⁵ Billig, „Le rôle de prisonniers de guerre”, str. 53-75, naročito str. 54-55. U *Foreign Labor in Nazi Germany*, str. 195, Homze navodi da je u jesen 1943. u njemačkom gospodarstvu radilo oko 94.000 srpskih ratnih zarobljenika, uz dodatnih 45.000 srpskih civilnih radnika. Mjerodavniji njemački izvor navodi drukčije podatke vezane za ukupni broj radnika u Njemačkoj u studenom 1944. godine: 30,2 milijuna, od kojih je 7,6 milijuna bilo stranaca, uključujući 1,6 milijuna ratnih zarobljenika. Prema tom istom izvoru, tri mjeseca kasnije, u kolovozu 1944, bilo je 1,9 milijuna zaposlenih ratnih zarobljenika. Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung, *Die deutsche Industrie im Kriege, 1939-1945*, str. 89.

- ¹⁰⁶ Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 524.

- ¹⁰⁷ „Neuhausen III”, Frs. 392-93. Vidi i Neuhausenovo ispitivanje, u A VII, fond Nijemci, reg. br. 1/5, kutija 27, str. 15.

- ¹⁰⁸ Vidi Micr. No. T-501, Roll 249, Fr. 496 za napuštanje radnih mjesta u Boru u svibnju 1943. Vidi Micr. No. T-501, Roll 256, Fr. 803 za napuštanje radnih mjesta u Boru u travnju 1944. te Fr. 572 o napuštanju radnih mjesta u Beogradu i Nišu.

- ¹⁰⁹ Za bataljun vojnika-radnika, vidi „Neuhausen III”, Fr. 340. Za mađarske Židove dovedene u Bor, vidi *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, str. 179-188 i Romano, *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945*, str. 84. Prema Brahamu,

The Destruction of Hungarian Jewry, str. 100-112, 3000 mađarskih Židova je dovedeno u Bor. Za talijanske ratne zarobljenike, vidi Micr. No. T-84, Roll 80, Fr. 1,368,440. O različitom podrijetlu zarobljenika, vidi Bosiljčić, „Partijski rad u borskom rudniku”, str. 183.

U zamjenu za mađarske židovske radnike u Boru, Nijemci su morali Mađarskoj prodati određenu količinu koncentrata bakra. Da bi zaštitili Bor od gerilskih napada, Nijemci su koristili bugarske i mađarske vojnike. Vidi Micr. No. T-501, Roll 253, Fr. 162 i 5. poglavlje. Kada su se Nijemci povlačili iz Bora u rujnu 1944, povukli su i mađarske Židove te ih ubili u maršu prema Mađarskoj. Vidi 13. poglavlje.

¹¹⁰ Sporazum od 8. svibnja 1941. godine, vidi u NDH, Ministarstvo vanjskih poslova, *Međunarodni ugovori, 1941.*, str. 1-3. Najpotpunija publikacija na tu temu, s mnogim pertinentnim sporazumima između NDH i Njemačke kojima se regulirao izvoz radne snage, je Dilber, *Međunarodni ugovori*.

¹¹¹ A VII, fond NDH, reg. br. 13/2-1, kutija 233.

¹¹² Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,147-51. To je bila jedna od nekoliko promemorija koje je Stijepo Perić, ministar vanjskih poslova NDH 1. ožujka 1944. dostavio von Ribbentropu, kada su on i ministar Mandić bili primljeni kod Hitlera. Za njemačko deportiranje 63 seljaka kao prisilne radne snage iz sela Srinjine kod Splita u studenom 1943, vidi A VII, fond NDH, reg. br. 14/2-6, kutija 87.

¹¹³ Prema navodima Dilbera, *Međunarodni ugovori*, str. 65, u Njemačkoj se nalazilo između 125.000 i 150.000 radnika iz NDH. Prema njemačkom opunomoćenom generalu u NDH, NDH je do kraja kolovoza 1944. za njemačko gospodarstvo ukupno dala 151.300 radnika, uključujući njenu trgovačku mornaricu. Vidi Micr. No. T-311, Roll 286, Fr. 708. Prema riječima Tuđmana, *Okupacija i revolucija*, str. 90, u Njemačku je tijekom rata iz NDH ukupno poslano 147.000 radnika.

Homze, *Foreign Labor in Nazi Germany*, str. 148, navodi mnogo manju brojku – od 69.014 radnika, no taj se podatak odnosi samo na razdoblje od 15. studenoga 1943. Banović, „Izvoz radne snage i deportacije stanovništva s teritorija NDH”, str. 375-389, spominje nešto veće brojke, no one vrijede za druga razdoblja. Banović ih također dijeli na ratne zarobljenike, prisilno deportirane ljude i one koji su svojevolumno otišli u Njemačku.

¹¹⁴ Prema izvještaju koje je 20. srpnja 1942. njemački opunomoćenik za regrutiranje radne snage u NDH podnio Kascheu, Nijemci su u lipnju i srpnju 1942, u koncentracionim logorima u Staroj Gradiški i Sisku ukupno regrutirali 7190 srpskih pravoslavaca (muškaraca i žena), koji su sa sobom povelili 409 djece. Oni su bili među onima koje su zarobili ustaše i Nijemci u operacijama protiv partizana na području planine Kozare. Nijemci su očekivali da će dobiti dodatnih 3000 radnika iz iste skupine zarobljenika iz koncentracionog logora u Zemun. Vidi Micr. No. T-120, Roll 5797, Frs. H309,981-87. Njemačko regrutiranje radne snage u koncentracionim logorima u NDH, vidi u Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 31 i Roll 267, Fr. 343.

¹¹⁵ Za doprinos folksdojčera, vidi 5. i 6. poglavlje te Herzog, *Die Volksdeutschen in der Waffen-SS*, str. 17. Za deportiranje Slovenaca u Njemačku, vidi Furlan, *Fighting Yugoslavia: The Struggle of the Slovenes*, str. 18. Banović, „Izvoz radne snage i deportacije stanovništva s teritorija NDH”, str. 381, navodi brojku od 34.000 Slovenaca deportiranih na rad u Njemačku.

¹¹⁶ *DGFP*, sv. 12, str. 632.

¹¹⁷ Micr. No. T-120, Roll 5787, Fr. H301,722.

- ¹¹⁸ Za oba pisma, vidi Micr. No. T-586, Roll 424, Frs. 12,262-65.
- ¹¹⁹ Vidi izvještaj koje je 10. kolovoza 1943. Kasche podnio Ministarstvu vanjskih poslova u Micr. No. T-120, Roll 5796, Frs. H308,771-75, naročito Fr. H308,772. Tvornica Lozovac je prije rata bila u jugoslavenskom vlasništvu, dok su tvornice u Šibeniku i Dugom Ratu bile u vlasništvu francuske tvrtke *La Dalmatienne*.
- ¹²⁰ Ciano, *Diaries*, str. 364-365. Vidi i str. 359.
- ¹²¹ USA, Foreign Economic Administration, *German Penetration of Corporate Holdings in Croatia*, str. 18.
- ¹²² Vidi Micr. No. T-821, Roll 498, Frs. 339, 370 o ulozi koju je imao Minucci. Vidi Frs. 348-61 za njegov izvještaj iz 1. veljače 1942. o mineralnim resursima u Bosni i Hercegovini. Vidi Frs. 623-890 za dozvole koje je izdavala 2. armija te Frs. 382-90 za njemačke pothvate.
- ¹²³ „Neuhausen III”, Fr. 370.
- ¹²⁴ Favagrossa, *Perche perdemmo la guerra*, str. 156-57.
- ¹²⁵ Za talijanske građane prisilno regrutirane u radne jedinice, vidi F. O. 371/39008, C 16101/14/62. Za sporazum između NDH i Italije iz 16. siječnja 1942. godine, vidi Micr. No. T-821, Roll 53, Frs. 1036-37.
- ¹²⁶ Za praznjenje tvornica od strane Talijana, vidi Micr. No. T-120, Roll 5796, Frs. H308,771-72. Za njemačke popravke koji su uslijedili, vidi izvještaj njemačke 114. lagane pješadijske divizije od 25. rujna 1943, u Frs. H308,620-22.